

Jerzy FRYCZ.

Jerzy Kmiecinski

S T U D I U M H I S T O R Y C Z N O -
U R B A N I S T Y C Z N E

m. W ą B R Z E ń N A.

P K Z Toruń 1956.

S p i s t r e ś c i

I	Zestawienie ważniejszych materiałów na których oparto opracowanie	
	kartografie i plany	s. 3
	Zródła opisowe	5
	Literatura	6
1.	Stan badań nad problemem osadnictwa Wąbrzeźna i okolic w czasach najdawniejszych	8
2.	Przegląd materiałów i stan badań nad historią miasta i jego układu przestrzennego XIII - XX w.	10
II.	Wąbrzeźno w okresie wczesnohistorycznym / mgr. J. Kmiecinski/	
	Szkic geomorfologiczny	12
	Początek osadnictwa i lokalizacja tegoż	12
III.	Historia miasta	
	1. Wąbrzeźno w średniowieczu	21
	2. Wąbrzeźno w okresie od XVI w - 1772r.	23
	3. Wąbrzeźno w okresie porozbiorowym	28
	4. Rozwój miasta w 4 ćw. XIX w I XX w.	33
IV.	Historia układu przestrzennego miasta i charakterystyka jego zabudowy	40
	1. Osada grodowa IX - XIII w.	40
	2. miasto średniowieczne do 3 ćw. XVIII w.	41
	3. nowe rozplanowanie klasycystyczne	44
	4. kapitalistyczna rozbudowa miasta	47
V.	Układ współczesny i jego elementy	
	Ogólny układ miasta	47
	Rynek	49
	Ulice	50
	Tereny zielone	51

Obiekty zabytkowe

1	Grodzisko	51
	Góra zamkowa	52
	kościół parafialny	53
	kościół poewangelicki	54
	Domy	54

Wskazówki dla projektanta	55
---------------------------	----

Strefa zabytkowa	
Historyczne szlaki komunikacyjne	
Korekta sieci komunikacyjnej	
Lokalizacja przemysłu i nowe dzielnice	
Zieleń	
Sylweta i zabudowa	
Obiekty zabytkowe	

P r z y p i s y

I Zestawienie ważniejszych materiałów, na których
oparto opracowanie.

Kartografia i plany

Kartografia

1775. 1. Borussiae occidentalis tabula impens
Maerodum Homanniarum CIOIOCC LXXV cum priv. S.C.M.
mdz. kolor. 1o mil geogr.m 12,3 Archiwum Toruń 234
T 701.
1818. 2. General - karte zu der v. Schroetterschen karte von
Ost - und Westpreussen in 25 Blattern.
1818 neu aufgelegt im Bureau des Konigl. Generalstadves
zu Berlin. 1o mil = 9,7 Archiwum Toruń 232 T.7o2
- 1909 3. Wąbrzeźno 1: 25000
Reprodukcja mapy niemieckiej. Zdjęcie z r. 1909
Druk W.1.G 1939 R.
P l a n y :
- 1829 4. Gemarkung Briesen No 19,14/118
Gemarkungskarte in 3 Blatter:
a/ 1-stes Blatt. Kopiert nach der im Jahre 1829
von Zimmermann gefertigten Karte durch
Venzky Bauführer. /weryfikowane/ 2/5 18 62.
skala 1: 5000 / 1: 4979,85/
plan katastralny obejmuje cały teren miasta z wyjątkiem
niezabudowanego wycinka północnego / Blatt 3/ oraz
wycinka południowego / Blatt 2/.

b/ 2 stes Blatt Kopiert nach der im Jahre 1829

von Zimmermann gefertigten Karte durch

Veuzky Bauführer / weryfikowane/ 2/5 18 / 62 /

skala 1: 5000 / 1 : 4979,85 /

1908c/ Blatt 3.

Aufgenommen im Juni 1908 durch den Landmesser Ziegler

Kartiert im Vermessungs - Dezernat D II

der königlichen Ausiedelungskommission zu

Posen im Juni 1909 durch den Rechenge-

hilfen Strey / weryfikowane / II.7.1910

P.W.R.N. Bydgoszcz

Woj. Zarząd Rolnictwa. Zarząd

Urządzeń Rolnych.

1829/ 5. Miasto Wąbrzeźno, obręb Wąbrzeźno nr. 118

1862/ Mapa obrębu w 3 kartach z 3 kartami dodatk.

a/ Karta 1 Podziałka 1:5000

1: 4979,85

Skopiował Venzky, z mapy sporządzonej w r. 1829

przez Zimmermanna. Powrótne skopiował i uzupełnił

do stanu najnowszego w Urz.Wojew. Pom. Wydz. Pom.

w Bydgoszczy w r, 1948 tech. pom. A. Adamski.

b/ Karta 2 Podziałka 1:⁵⁰⁰⁰
4979,85

Skopiował kierownik Bud. Venzky z mapy wykonanej

w r. 1829 przez Zimmermanna.

Powrótne skopiował i uzupełnił do stanu najnowszego

technik pom. A. Adamski w roku 1949.

1866/ 1948 c/ Karta 1 dod. Podziałka 1 : 1250

skopiował z uszkodzonego czystorysu z roku 1866

i uzupełnił do stanu najnowszego w grudniu 1948r,

podref. W. Jankowski

obejmuje centrum miasta.

Prezydium PRN Wąbrzeźno.

1942 6. Plan miasta Wąbrzeźna. 1 : 1000

Sporządzony na podstawie pomiaru wykonanego przez
inż. miern. Krugera. Toruń w kwietniu 1942.

PWRN Bydgoszcz WZR Zarząd Urządzeń Rolnych.

7. Wąbrzeźno

Plan sytuacyjno - wysokościowy § : 5000

/ w 6 sekcjach PWRN Bydgoszcz Wydz. Gosp.Kom. i Mieszk.
Oddz. Goedezyjny

1954 8. Inwentaryzacja urbanistyczna:

a/ Wąbrzeźno. Użytkowanie terenu.

1 : 1250 7-8.VII.1954 Ciok T., Małyn T. Pawlik St.

b/ Wąbrzeźno Uzbrojenie terenu § : 1250

8.VII.1954. Steczyszyn A. Małyn J.

c/ Wąbrzeźno. Podział administracyjny oraz struktura
własności i użytkownicy § : 1250

9.VII 54, Nowacka Aleksandra

d/ Rynek pierzeje A wschodnia

B zachodnia / 6.VII.54. 1: 200/

e/ " " południowa 1 : 200 8.VII.54.

f/ " " północna 1 : 200 6.VII.54

Kieszkowski E. Wilfrt D. Plęsek W. Kotwiński R.

g/ Ul. Chełmińska. Przekrój i rozwinięcie. 1 : 200

12.VII. 54 Olczyk T. Kochowski Zb.

h/ Ul. Kościelna. Przekrój i rozwinięcie 1 : 200

7.VII. 54 Olczyk T. Łochowski Zb.

Zakład Urbanistyki Politechniki Warszawskiej

Zróżka opisowe

Rękopiśmienne

Akta Magistratu m. Wąbrzeźna

Archiwum Toruń

Akta budowlane

Prezydium Powiatowej Rady Narodowej Wąbrzeźno

D r u k o w a n e

Inwentarz Dóbr Biskupstwa chełmińskiego z R.1614

z uwzględnieniem późniejszych do R. 1759 inwentarzy.

wyd. ks. A. Mańkowski Tow. Nauk w Toruniu u.

Fontes 22.1.1927

Inwentarz Dóbr Biskupstwa chełmińskiego / 1646 i 1676/

wyd. R. Mienicki Tow. Nauk w Toruniu Fontes

40 1955

Urkundenbuch des Bisthums Culm.

wyd.C.P.Woelky.

L i t e r a t u r a.

Bar M. - Westpreussen unter Friedrich dem Grossen

Leipzig 1909

Diecezja Chełmińska. Zarys historyczno - statystyczny

Pelplin 1928.

Fankidejski J. ks. - Utracone kościoły i kaplice

w dzisiejszej diecezji chełmińskiej.

Pelplin 1880

Goldbeck J.F. Vollständige Topographie des Konigliches

Preussen, Königsberg Leipzig: Kanter /1785/1789

Heise J.- Bau u. Kunstdenkmaler des Kulmerlandes

und der Lobau. Danzig 1887 - 95

Heym Bruno - Geschichte des Kreises Briesen.Briesen 1902

Heym Waldemar - Die Burg des fruhen Mittelalters

Friedek in Briesen. Gothiskandze

3.1941. str. 57-94.

Heym Waldemar - Das Untersuchungsergebnis v.Getreide =

vesten aus d. Burg Friedek bei Briesen.

Gothiskandze 4.1942.s.45-46.

Kujot St. ks. - kto założył parafie w dzisiejszej diecezji

chełmińskiej-Tow. Nauk. w Toruniu.

Toruń cz.I 1903

cz.II 1904

Łęga Wł. ks. - Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu
na podstawie wykopalisk Toruń 1930

Rubehn - Aufdeckung eines Heidengrabens auf
Abbau Briesen am Otowek 500
Alpr. Monatschr. 5.1868 s. 86 - 91

Rubehn - Die letzten Reste des ehemaligen
Bischofs - Schlosses
Friedeck / Briesen/. Alpr.Monatscher. 6.1869.
a. 177 - 78

Stańczewski J.- Zarys historii miasta Wąbrzeźna
wyd. II Wąbrzeźno 1935.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego / artykuł ks.
R. Frydrychowicza/.

1. Stan badań nad problemem osadnictwa Wąbrzeźno i okolic

w czasach najdawniejszych.

Należy stwierdzić na wstępie, że badania nad najstarszym osadnictwem Wąbrzeźna i okolicy są słabo zaangażowane i to zarówno zestrony badań archeologicznych jak i sensu stricte historycznych. Stąd też baza źródłowa jest raczej skromna. Przyczyniła się do tego zapewne nie najpierwsza rola jaką odegrało Wąbrzeźno w dziejach Pomorza i Ziemi Chełmińskiej w starożytności i wiekach średnich.

Materiał archeologiczny do dziejów Wąbrzeźna zaczyna rosnać od połowy wieku XIX. Działa tu w tym czasie nauczyciel Rubehn, który ratuje kilkakrotnie na terenie okolic Wąbrzeźna stanowiska archeologiczne, pochodzące przeważnie z okresu wczesno-lateńskiego. On też bierze udział w pracach ratowniczych na ruinach zamku biskupiego, który jest intensywnie rozważony na cegłę. Raporty z tych badań dość naiwnie pisane. Rubehn publikuje 1/. W ciągu drugiej połowy wieku XIX materiału archeologicznego przybywa. Reprezentowane są znaleziska, epoki historycznej od neolitu do okresu wczesno średniowiecznego. Publikuje się je w różnych katalogach wystawowych, 2% które m. in. opracowuje G. Dujack. 3/ Pierwszej inwentaryzacji dotychczas znanych stanowisk archeologicznych na terytorium Wąbrzeźna dokonuje Gąsowski przy okazji opublikowania inwentaryzacji Pomorza i Prus w r. 1879 4/. Na tejże inwentaryzacji oparta jest praca Lissauera 5/ która materiał Ossowskiego rozszerza o dalsze nowe znaleziska.

W okresie międzywojennym nie prowadzono na terenie Wąbrzeźna badań wykopaliskowych. Jedynie praca Wł. Łęgi 6/ omawia grodziska na terenie Wąbrzeźna. W czasie wojny w r. 1940 W. Heym przeprowadza na terenie grodu wczesno średniowiecznego prace ratownicze. Tenże badacz publikuje wyniki swych badań w dość obszernych dwóch artykułach 7/, które są w zasadzie najdokładniejszym omówieniem wczesnośredniowiecznej przeszłości Wąbrzeźna. Heym jednakże nie zastrzegł się

błędów właściwych bardzo wielu archeologom niemieckim okresu hitlerowskiego. Przecenił mianowicie znaczenie żywiołu niemieckiego i nie obiektywnie określił materiał bezspornie słowiański z IX - XIII wieku sugerując iż może to być materiał pruski. Z powojennych prac nie ma rzadzy, któraby traktowała o Wąbrzeźnie w pradziejach. Nie ma też zupełnie pracy syntetyzującej zagadnienie osadnictwa oraz przebiegu sieci drożnej.

Ze strony historyków o samym Wąbrzeźnie traktuje przy okazji omawianie historii powiatu wąbrzeskiego praca Benno Heyma ^{8/}. Jeżeli chodzi o dzieje najstarsze, to opracowanie to nie przedstawia większej wartości, niepoważnie uwzględnia źródła archeologiczne z okresu wczesno średnio-wieczny, szczególnie zaś wypadki XIII wieku, podaje wręcz tendencyjnie za jedynych osadników tych ziem przed kolonizacją niemiecką uważając Prusów a następnie przypisując fantastycznie przesadzone zasługi Niemcom w zagospodarowaniu terenów Wąbrzeźna. Praca Stańczewskiego ^{9/} na temat przeszłości Wąbrzeźna jest zbyt pobieżnie potraktowana od strony najstarszej przeszłości. Z historyków w których pracach można znaleźć materiał odnośnie Wąbrzeźna należy wymienić Kujota St. ^{10/}, Kętrzyńskiego W. ^{11/}, Fankidejskiego ^{12/}, Kościńskiego K. ^{13/}, Zakrzewskiego St. ^{14/} oraz Schulza Fr. ^{15/}. Szczególnie cenne są rozprawy Kętrzyńskiego, z których można wnosić o roli jaką odegrały okolice Wąbrzeźna we wczesnym średniowieczu. Bardzo, cenne są prace Kujota przez dokładne dane źródłowe. Z nowszych prac należy wymienić niedawno wydaną pracę Polkowskiej o ziemi dobrzyńskiej z której można częściowo skorzystać ^{16/}. Źródła pisane są dla wczesnej historii Wąbrzeźna bardzo skąpe i sięgają nie dalej jak połowy XIII wieku

2. Przegląd materiałów i stan badań nad historią

miasta i jego układu przestrzennego XIII - XX w.

To co powiedziano powyżej w stosunku do początków osadnictwa i wczesnohistorycznych dziejów Wąbrzeźna odnosi się w znacznej mierze także do okresów późniejszych. Wąbrzeźno należy do nielicznych miast na Pomorzu, które nie posiadają zachowanych materiałów kartograficznych wcześniejszych niż z XIX w.

Akta miejskie przekazane przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej Archiwum w Toruniu pochodzą naogół z 2 poł.XIX w. i lat późniejszych. Nie zawierają one materiałów kartograficznych jedynie akta budowlane zaczynające się w końcu XIX w., a dotyczące zabudowy poszczególnych działek.

Także archiwum kurii biskupiej w Pelplinie i archiwum w Gdańsku, w którym są częściowo akta d. rejencji Kwidzyńskiej / do której należało Wąbrzeźno w czasach porzobiorowych/ - nie posiadają planów miasta.

Wobec tego stanu rzeczy najstarszym materiałem kartograficznym są mapy katastralne Venzky'ego z r. 1862 opracowane na podstawie wcześniejszych Zimmermanna z 1829r., ukazujące jednak stan miasta po przebudowie XVIII/XIX w. niewiele odbiegający od obecnego.

Z źródeł opisowych najobszerniejsze Inwentarze Dóbr Biskupstwa Chełmińskiego szczegółowo zajmują się zamkiem i pozwalają uchwycić jego stan XVI - XVIII w. Opisu miasta nie dają, Określając tylko jego powinności.

Wąbrzeźno posiada dwa wspomniane już opracowania monograficzne.

Benno Heyma z 1902r. i Stańczewskiego z 1935r./ II wyd./ oraz artykuł ks. Frydrychpwicza w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego.

Pierwsza z tych prac kronikarska i dość bezkrytyczna zawiera przydatny materiał odnośnie rozwoju miasta w XIX w. współczesnego autorowi, a częściowo znanego z tradycji ustnej. Mimo drobiazgowych nieraz danych o błahych nawet inwestyc-

jach nie zajmuję się on jednak układem przestronnym miasta i jego zmianami. Zarys historii i miasta Wębrzeźna Stańczewskiego jest wartościową i przydatną ale bardzo popularną, kompilacyjną pracą.

Inwentaryzacja Heisego daje krótki ale źródłowy zarys historii miasta, zamku i kościoła paraf. wspomina też kościół ewang.

Ogólnie biorąc opublikowane materiały źródłowe oraz opracowania zarysowują ogólnie historię miasta i pozwalają na przedstawienie jego stanu gospodarczego i struktury ludnościowej szczególnie w XVIII - XIX w.

Przeprowadzoną analizę układu przestrzennego, wobec braku materiałów, oparto przede wszystkim na analizie stanu później istniejącego, topografii terenu oraz wyników dotychczasowych badań archeologicznych.-

II Wąbrzeźno w okresie wczesnohistorycznym.

1. Szkic geomorfologiczny.

Wąbrzeźno leży w zachodniej części pojezierza mazurskiego, które jest jednym z naturalnych regionów Polski. Samo pojezierze składa się z osadów morenowych ostatniego, bałtyckiego zlodowacenia, nagromadzonych na głębokim podłożu trzeciorzędowym, tak że cały teren jest przede wszystkim obszarem akumulacji lodowcowej na którą erozja rzeczna wpłynęła jako czynnik kształtujący rzeźbę tylko w małej mierze, wskutek czego krajoobrazy tutejsze odznaczają się niezwykłą świeżością. Wały moren czołowych ciągną się wygiętymi ku południowi łukami w ogólnym kierunku z południo - zachodu na północo - schód, zgodnie z czym przebiega też pas główny wyniosłości pojeziernych.

Cały pas pojezierny dzieli się na mniejsze jednostki regionalne. Doliny rzek Drwęcy i Osy, między którymi leży Wąbrzeźno, dzielią się na trzy równoległe strefy o kierunku z południa - zachodu na północ - wschód. W ramach jednego z nich - pojezierza chełmińskiego, leży Wąbrzeźno. Okolice tego miasta rozłożyły się na początku okazałego łańcucha moren czołowych, biegnącego na północny - wschód. Jeziora Frydek i Zamkowe tworzą wydłużoną rynną o kierunku południkowym. Rynna ta następnie przedłuża się na południe aż do Drwęcy pod Dobrzyniem gdzie rzeczka Struga, biorąca z jez. Zamkowego wpada do Drwęcy. Od jez. Frydek na północ - zachód ciągnie się również lekko zabagniona rynna w kierunku Grudziądza. Rynny te, rzecz naturalna biegły prostopadle do czoła lodowca, była to bowiem najkrótsza droga, którą wody lodowca mogły się wydostać do pradolin.

2. Początki osadnictwa i lokalizacja tegoż.

Ogólnie biorąc okolica w której rozłożyło się dzisiejsze Wąbrzeźno jest z punktu widzenia geomorfologicznego dogodnym terenem osadniczym. ^{17/} Nie ze względu na urodzajną glebę, bo bielice bardzo średnio przynoszą plony, lecz przede wszystkim z powodu możliwości ułożenia dogodnych szlaków komunikacyjnych, ułatwiających kontaktowanie się poszczególnych grup w neolicie wtedy bowiem zaczyna się osadnictwo ludzkie w okolicach Wąbrzeźna, poza tym ze względu na jeziora dostarczające ryby i słodkiej wody, oraz ze względu na łąki zajmujące teren lodowcowej rynny odpływowej, biegnącej w ogólnym kierunku z północy na południe. Być może, iż bród przez jezioro znajdujący się w miejscu dzisiejszej grobli, dzielącej jedno niegdyś, długie pasmo wodne na jez. Zamkowe i Frydek, był już wówczas używany, potwierdzeniem tego przypuszczenia może być fakt znalezienia na półwyspie kilku fragmentów ceramiki neolitycznej / kultury pucharów lejkowatych/. Rolę brodu w pełni wykorzystano jednak w czasach o wiele późniejszych niż neolityczne. Osadnictwo neolityczne w Wąbrzeźnie / ok. 2200-2000 p.n.e./ nie koncentrowało się w jakimś

ściśle określonym, jednym punkcie. Ślady bytowania ludzkiego występują nad. jeź. Frydek, na południowych krańcach miasta gdzie znaleziono narzędzia krzemienne i kamienne, nad jeź. Sitno z którego m. in. wydobyto topór z rogu jeleniego i młot kamienny. Jedno z cmentarzysk odkryto przy budowie szosy do dworca kolejowego.^{18/} Ogólnie biorąc osadnictwo w okresie neolitu w Wąbrzeźnie trzymało się konsekwentnie jezior i łąk jako właściwe dla ludności, której typ gospodarki można określić jako pastersko-rybołówczy. Konkretnie mamy tu we wszystkich wypadkach do czynienia z ludnością kultury pucharów lejkowatych, która rozprzestrzeniła się na te tereny z północozachodu. Wszędzie indziej wykazuje ona podobne cechy gospodarki co i w okolicach Wąbrzeźna. Zamieszkuje też najchętniej okolice gdzie znajdują się łąki i wody.

Z całego okresu epoki brązu/ 1700-700 p.n.e./ nie znane są do chwili obecnej stanowiska archeologiczne, mogące rzucić światło na stosunki osadnicze. Dopiero w okresie halsztackim /700-400 p.n.e. mamy znaleziska, które mówią o osadnictwie nad jeź. Otówek i przy dzisiejszym dworcu kolejowym w Wąbrzeźnie - Wałyczu.^{19/} O typie osiedli tej ludności trudno coś powiedzieć. Jest to t.zw. ludność kultury pomorskiej, która chowała swych zmarłych w grobach z wielkich płyt kamiennych, zbudowanych w kształcie skrzyni. Zajęcia tej ludności to również pasterstwo, rybołówstwo i myśliwstwo choć rolnictwo odgrywało już również dużą rolę, jednakże nie było najważniejsze. Ludność kultury pomorskiej wchodzi w skład tych grup ludnościowych, które nazywamy praskłowiańskimi a z których wykształciło się później etnikum słowiańskie.

Następnie znów następuje w materiale archeologicznym rzucającym jedyne światło na odległą przeszłość Wąbrzeźna. Dopiero okres rzymski / 0-400 p.n.e. dostarcza nieco więcej materiału archeologicznego. Cmentarzysko szkieletowe i popielnicowe jakie odkryto nad jeź. Zamkowym w pobliżu brodu, ceramika i zapinka z brązu odpowiadające czasowo cmentarzysku / późny okres rzymski, 200-400 n.e./ znalezione na półwyspie przy brodzie na miejscu gdzie w okresie wczesno średnio-wiecznym stanął gród, oraz skarb monet rzymskich przeważnie srebrnych i brązowych z IV wieku n.e. znaleziony w bagnie w okolicy Wąbrzeźna,^{20/} po dokładniejszej analizie nasuwa

bardzo ciekawe wnioski. Osada jaka z pewnością istniała na półwyspie w okresie późnorzymskim i to dość zasobna osada na co wskazuje bogate wyposażenie zmarłych, powstała właśnie w tym miejscu nie przypadkowo. Wydaje się, że w okresie rzymskim biegł rynną północ-południe szlak komunikacyjny będący odgałęzieniem głównego nadwiślańskiego szlaku bursztynowego. Odgałęzienie przeprawiać się musiało w okolicach dzisiejszej Nieszawy na wschodni brzeg Wisły i biegnąc przez okolice dziś Dobrzynia i przez Wąbrzeźno, dochodziło znów do Wisły w okolicach Grudziądza.^{21/} Szlak ten skracał kolano jakie Wisła na tej wysokości robi. Drugi szlak biegł od dzisiejszego Torunia i być może Chełmna pasmem sandrów, które przez swą niezróżnicowaną rzeźbę stanowiły dobry pomost dla komunikacji / wykorzystano to przy budowie kolei żelaznej Toruń- Wąbrzeźno/ dochodził do Wąbrzeźna i tu w swym biegu na północny wchód przecinał szlak już wyżej omówiony. Półwysep więc na którym rozłożyła się osada był i przy przeprawie i przy skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych. Zaznaczyć jednak należy że nie były to szlaki o pierwszorzędnym znaczeniu. Uwaga ta została zwrócona gwoi nie przeceniania znaczenia Wąbrzeźna. O ew. rozplanowaniu zabudowania osady trudno coś powiedzieć, gdyż nie prowadzono tu systematycznych badań. Była to zapewne dość bezładnie zabudowana niewielka osada.

Tradycja szlaku komunikacyjnego trwa nieprzerwanie a znaczenie dróg rośnie szczególnie w okresie krzepnięcia feudalnego porządku i umacniania się rynku lokalnego. Przez Wąbrzeźno musiał przebiegać wówczas stary szlak z Dobrzynia, nad Strugą i jeziorami do Grudziądza oraz z Chełmna i Torunia do Brdziej na linię Lutryny, która przez długi czas była pograniczem polsko - pruskim. Trzeba jednak stwierdzić, że Wąbrzeźno nie leżało na trasie ważnych szlaków komunikacyjnych we wczesnym średniowieczu,^{22/} była to typowa peryferia nadgraniczna a od pocz. XIII wieku przez cały niemalże wiek stale nękana przez najazdy pruskie, niszczona przez przemarsze i stacjonowanie wojsk polskich, krzyżowych i krzyżackich, ziemia chełmińska bowiem a szczególnie jej partie nadgraniczne były bazami wypadowymi przeciw Prusom. Mimo swego peryferycznego położenia, Wąbrzeźno ze

względu na zbieg dróg było już od IX wieku osadą grodową, wskazuje na to najstarsza ceramika z grodziska. 23/ Dość obszerny gród o gliniano- drewnianej konstrukcji wałów usadowił się na półwyspie przy brodzie, na zachodnim brzegu jeziora Zamkowego. Blokował on doskonale przeprawę a usadowienie go na cyplu na zachodnim brzegu, podyktowane było doskonale obronną pozycją, groźbą od wschodu idących napadów pruskich oraz starymi tradycjami osady z okresu rzymskiego tym bardziej, że ludność była ta sama autochtoniczna, słowiańska, co do tego nie może być kwestii zarówno w okresie rzymskim jak i w okresie wczesno-średniowiecznym / materiał archeologiczny jest typowo słowiański/. Gród leżał dokładnie w tym samym miejscu gdzie w XIX wieku znajdował się smentarz ewangelicki, na wzgórzu obok mleczarni. Na zapleczu grodu na półwyspie, bardzo wcześnie musiało powstać podgrodzie bo między ceramiką znalezioną tutaj, są i współczesne formy najstarszej fazy grodu.

24/ Jednakże zasadniczy rozwój osady podgrodowej następuje, w XI-XII wieku. Jest to zapewne osada targowa czemu sprzyjała i przeprawa i zbieg dróg. Stąd też wydaje się że o uformowaniu się Wąbrzeźna jako zaczątku miasta można mówić dużo wcześniej niż na to pozwalają źródła pisane. Wąbrzeźno bowiem występuje poraz pierwszy dopiero pod rokiem 1246 pod mianem " Vambresia germanice Frydeck".

25/ O Wąbrzeźnie jako o mieście mówi się w roku 1251. Że jednak Wąbrzeźno przed tym czasem było osadą targową typu miejskiego, świadczy obok wyżej wym. fakt iż w połowie wieku XIII a więc w czasie, kiedy przywilej miejski musiał być Wąbrzeźnu nadany, nie ma śladu jakiegś większej czy mniejszej rozbudowy osiedla a więc przywilej był tylko potwierdzeniem i usankcjonowaniem ukształtowanych już stosunków miejskich, pozatym w pobliżu nie było żadnego tak znacznego ośrodka aby mógł stanowić centrum rynku lokalnego. Wąbrzeźno było też parafią źródłowo potwierdzoną w początku XII wieku jako już istniejąca. Istnieć więc musiała już wcześniej. 26/

Interesująco rysuje się zagadnienie uformowania i koncentracji dzisiejszego miasta po wschodniej stronie jezior oraz fakt że już miasto biskupie w pocz.XIV wieku

jest osadowione po tejże stronie, gdzie zresztą ulokowany jest kościół parafialny, posiadający fragmenty architektury datowane na wiek XIV oraz poświadczenie źródłowe że w latach 1323-1349 został w kamieniu zbudowany.^{27/} Poszukiwania archeologiczne w pobliżu kościoła na zamku biskupim oraz na dzisiejszym rynku wykazały jednak, że osadnictwo sięga tu nie dalej jak na przełom XIII-XIV wieku. Charakterystyczne jest, że gród i podgródzie na półwyspie swym materiałem archeologicznym nie występują poza wiek XIII. Na pograniczu więc XIII i XIV wieku doszło do przeniesienia się punktu ciężkości osadnictwa z zachodniej strony jezior na wschodnią. Dla dokładniejszego zrozumienia przyczyn przeniesienia się miasta, trzeba pokrótce omówić rozwój wypadków historycznych jakie zaistniały w XIII wieku na terenie ziemi chełmińskiej. Polityka książąt mazowieckich dążąca do nawrócenia i aneksji Prus pociągnęła za sobą tragiczne skutki. Akcja militarna energicznie prowadzona przez biskupa pruskiego Chrystiana, któremu Konrad Mazowiecki w roku 1222 nadaje Chełmno z kilkudziesięciu osadami między którymi musiało znajdować się i Wąbrzeźno, przynosi kontrakcję Prusów. Od roku 1217 słyszy się stale o najazdach Prusów. Ziemia chełmińska stanowiąca punkt wypadowy akcji zaborczej przegięw Prusom, została prawie zupełnie spustoszona przez oddziały pruskie, które docierały aż pod Płock. Wreszcie Prusowie usadowili się w ziemi chełmińskiej. Stan ten trwa do czasu wejścia na arenę Krzyżaków którzy na mocy układu z Konradem Mazowieckim a następnie z Chrystianem wchodzą w posiadanie Ziemi Chełmińskiej i wypierają stamtąd Prusów. W latach pierwszej połowy wieku XIII rozwijają Krzyżacy bardzo ożywioną akcję militarną na terenie Prus i nie zajmują się bliżej zagospodarowaniem spustoszonych ziem. W roku 1242 Świętopełk książę Pomorza Wschodniego, będący wówczas w wojnie z Zakonem dopełnia jeszcze zniszczenia pustosząc Ziemię Chełmińską. Od połowy wieku XIII Zakon zaczyna sprowadzać kolonistów niemieckich.^{28/} Do Ziemi Chełmińskiej napływa dużo osadników ze Śląska.

Ciekawie odbijają się te wypadki w obserwacjach archeologicznych poczynionych na grodzie w Wąbrzeźnie. Są tam

wyraźne trzy poziomy osadnicze przedzielone spaleniznami, czyli mówiąc prościej poszczególnymi pożarami grodu. Najstarszy dolny poziom grodu trwa od IX - XIII wieku, trwanie tej fazy datować można na podstawie ceramiki w dole warstwy kulturowej lekko,^{29/} a w górze silnie obtaczanej.

^{30/} Środkowy poziom obok ceramiki silnie obtaczanej słowiańskiej na ceramikę toczoną na kole t.zw. kolonizacyjną^{31/} a więc poziom ten trwa w czasie kiedy napływają koloniści niemieccy. Poziom ten ponieważ powstać musiał w wieku XIII datuje również koniec najstarszej fazy grodu. Wreszcie trzeci poziom oznacza najmłodszą fazę grodu, obok ceramiki stale słowiańskiej, silnie obtaczanej na kole.^{32/} Faza ta kończy się również pożarem ale już nie ma śladów odbudowy grodu.

Poszczególne fazy grodu można dość pewnie połączyć z wydarzeniami politycznymi omówionymi powyżej, a mianowicie:

Osada grodowa Wąbrzeźno egzystująca od IX wieku na półwyspie po zachodniej stronie jeziora spalona zostaje po raz pierwszy przez któryś z najazdów pruskich w latach dwudziestych XIII wieku. Gród odbudowany zostaje przez swych słowiańskich mieszkańców z chwilą wyparcia Prusów i pierwsi osadnicy niemieccy osiadają jeszcze w miejscu starej osady targowej. Ta faza grodu zakończona zostaje przez pożar wzniesiony być może przez zakon Świętopełka. Gród odbudowuje się jeszcze raz, aby ponownie, spłonąć jak się wydaje, w czasie ostatniego wielkiego powstania Prusów w latach siedemdziesiątych XIII wieku. Po tej katastrofie gród i podgrodzie nie podnoszą się więcej z ruin.

Wtedy właśnie, miasto zostaje przeniesione na wschodni brzeg jeziora i według wymogów lokacji zabudowywane. Biskupi do których uposażenia Wąbrzeźno należało budują tu sobie w początkach XIV wieku rezydencję, która zarazem jest zamkiem warownym, strażnikiem miasta rozbudowującego się na wyniosłym wschodnim brzegu jeziora. Przeniesione tu również kościół który w swym aktualnym dziś miejscu nie stoi dawniej jak od przełomu wieku XIII na XIV jak stwierdzono na podstawie wykopalisk.^{34/} Ponieważ zaś wiadomo iż parafia w Wąbrzeźnie była już napewno w pierwszej połowie XIII wieku wydaje się rzeczą oczywistą że kościół musiał stać na półwys-

pie przy grodzie gdzie kontentrowało się wówczas życie Wąbrzeźna, gdzie była osada miejska i targ a cały ten zespół strzeżony był przez gród. Jest raczej nie do przyjęcia aby kościół stał w pustce na wschodniej stronie jeziora jeszcze i dlatego, że przecież wiązałoby się to z wielkimi trudnościami dotarcia do kościoła przez całą ludność miasta, przez bród, co można sobie wyobrazić w porze ciepłej lub zimą po lodzie ale w żaden sposób w czasie wiosennych roztopów czy też jesienią. Był też w średniowieczu zwyczaj nie budowania z zasady kościołów po przeciwnej stronie wody niż psiedla m. in. z wyżej wymienionych powodów.

Przeniesienie miasta, kiedy niebezpieczeństwo pruskie przestało zagrażać, mogło więc być zrealizowane, choć nie było to jak sięwydaje racją jedyną i najważniejszą. Po zniszczeniu grodu i podgrodzia odbudowa całego kompleksu została zrealizowana według nowych wymogów fortyfikacyjnych i urbanistycznych. Cypel zaś nie odpowiadał tym nowym warunkom. Był przede wszystkim za ciasny aby można rozwinąć na nim siatkęulic według utartego modelu miasta kolonizacyjnego, nie pomieściłby pozatym ludności która zwiększyła się o licznym osadników osiedlonych już, jak się wydaje, częściowo na wschodnim brzegu jeziora jeszcze przed przeniesieniem miasta. Wyjście zaś poza obręb półwyspu pozbawiała osiedla jego dobrej, obronnej pozycji a poza tym teren na zapleczu półwyspu wznosi się znacznie, tak więc część miasta rozłożona tutaj, gćrowała-by nad ~~xxxxxx~~ zamkiem, co było nie do przyjęcia w późnośredniowiecznym kanonie urbanistycznym ze względów czysto obronnych w warunkach udoskonalonej broni / kusze/. Kanon ten podyktowany był nie tylko ze względu na obawę przed wrogiem zewnętrznym ale i wewnętrznym jakim mogła być ludność miasta późnośredniowiecznego doskonale zorganizowana w cechy, jako ustawiczny antagonistą zamku feudalnego. Tak więc pożar który strawił miasto na cyplu w końcu XIII wieku, w znacznym stopniu ułatwił i przyspieszył decyzję odbudowy na wschodnim brzegu jeziora, gdzie zamek usadowił się na niedostępnym stromym wzniesieniu, wykluczającym użycie machin oblężniczych i panującym nad miastem. Samo miasto rozłożyło się na wyniesieniu tuż przy brodzie a na kulminacji wyniesienia posadowiono kościół.

Usadowienie to podyktowane było rozgałęzieniem szlaków komunikacyjnych oraz możliwością swobodnego rozplanowania miasta na z natury obronnym wysokim płaskowzgórzu od południo - wschodu otoczonym moczarem a od północy flankowanym przez zamek. Fakt przeniesienia się miasta jest, ogólnie biorąc bardzo symptomatyczny. Gród na cyplu jest symbolem potrzeb urbanistycznych w stosunkach wczesnego feudalizmu w Polsce, symbolem bardzo typowym, podczas gdy miasto na wyniosłym wschodnim brzegu symbolizuje nowe stosunki w warunkach wykształconego już średniowiecznego miasta, urbanistyką swoją przystosowanego do potrzeb społeczeństwa miejskiego w późnym średniowieczu. ^{35/}

III. H i s t o r i a M i a s t a

1. Wąbrzeźno w średniowieczu

Pierwsza wzmianka o Wąbrzeźnie pochodzi z r 1246. Wielki mistrz Henryk Hohenlohe dokumentem z 19.IV.1246 zrzekł się na rzecz biskupa Heidenreicha 600 włók ziemi, które wymierzył jeszcze Henryk Sturluz biskupowi Chrystianowi. Dokument z 1246r. oznacza ostateczne przyznanie wszelkich praw do nadanych biskupowi chełmińskiemu ziem i rozszerza jego posiadłości pod Wąbrzeźnem ^{36/}. Osada należy więc dowodnie od r. 1246 do biskupów chełmińskich i pozostaje ich własnością do r.1775 do sekularyzacji dóbr kościelnych po 1 rozbiórce Polski. Pierwszy przywilej lokacyjny Wąbrzeźna nie jest znany. Niektórzy ^{37/} sądzą, że mogło otrzymać prawa miejskie już w połowie XIII w., dotyczyłoby to osady grodowej istniejącej od IX w. na przesmyku między jeziorami.

Początki napływu kolonistów śląskich i niemieckich sięgają tu 2 ćwierci XIII w., a prawo chełmińskie posiada już z pewnością miasta biskupie, powstałe na wysokim wschodnim brzegu jeziora na przełomie XIII i XIV w.

Biskup Herman v. Prizna / 1303 - 1311/ rozpoczyna budowę zamku na wzgórzu nad jeziorem zw. zamkowym, on też rzekomo otoczył miasto murami ^{38/}, których jednak żadne ślady do dziś się nie dochowały.

Zamek wymieniony jest w wydany w 1321r. dokumencie podczas pobytu biskupa Mikołaja i w Wąbrzeźnie ^{39/}, Parafię wąbrzeską zalicza Kujot ^{40/} do pierwotnych, odnosząc jej założenie do panowania pierwszych Piastów i czasów przynależności Ziemi Chełmińskiej do Mazowsza.

Kościół murowany z kamienia zostaje jednak zbudowany dopiero przez biskupa Ottona rządzącego w l. 1323 - 49 ^{41/}.

Sądząc po inwestycjach - budowie zamku i kościoła, Wąbrzeźno w okresie średniowiecza przechodzi pewien okres rozwoju.

W l. poł. XIV w., a potem w 2-iej czasu dobrobytu, gdyż po wojnie Łokietka z Krzyżakami w 1330r. panuje spokój.

Biskupi często przebywają w swojej rezydencji wąbrzeskiej. Regresja następuje w XV w. w związku z wojnami polsko - krzyżackimi i ogólnym rozkładem państwa Zakonu.

Wąbrzeźno ucierpiało w 1410r. i powtórnie w 1414r. Księga szkód mówi pod r. 1414, że zostało 6 wsi całkowicie spalonych także biedne miasto Fryderyk także ceglana stodoła i cegielnia, we Frydku " ^{42/}. Biskupi Arnold Stapil/ 1402 - 1416/ - mimo, złożenia po klęsce grunwaldzkiej homagium królowi - i Jan III / 1416 - 1457/ są jeszcze stronnikami zakonu, następcy ich zaś stoją już zdecydowanie na gruncie polityki Związku Miast Pruskich i Króla.

W 1454r. stany pruskie składają przysięgę na wierność Polsce i pokojem toruńskim w r. 1466 Prusy królewskie zostają przyłączone do państwa polskiego. W czasie wojny 15- letniej Wąbrzeźno jednak znowu uległo zniszczeniu i zamek spaleni przez Bernarda v. Zinnenberg. ^{43/}

O strukturze społeczno - gospodarczej Wąbrzeźna w średnio-wieczu nie wiele można powiedzieć wobec bardzo skąpych przekazów źródłowych. Miasto miało charakter przede wszystkim rolniczy i było biedne, posiadając tylko 40 włók nadanej

ziemi. Jest znaczenie uboższe od Lubawy, której biskup Herman nadał 100 włók, a biskup Otto w następnym przywileju miejskim z 1326r. dodał jeszcze następne 20 włók ziemi. Małe nadanie Wąbrzeźna mogłyby świadczyć o intencji utworzenia miasta rzemieślniczo - handlowego. Tego typu lokacja nie miała jednak szans powodzenia.

Położenie wśród ubogich gleb i lasów przy marginesowym, posiadającym w średniowieczu jedynie lokalne znaczenie szlaku komunikacyjnym, nie stwarzało większych możliwości rozwoju. Wąbrzeźno nie da się porównać z takimi miastami Ziemi Chełmińskiej jak Toruń, Chełmno, Grudziądz - leżącymi na szlaku, Wisły, czy nawet Golub, Brodnica, Nowe Miasto - na szlaku Drwęcy.

O biedzie miasta, jego wiejskim charakterze i małej ilości mieszkańców świadczy fakt dublowania funkcji radnych i ławników w r. 1499 i obradowanie ławy w domu prywatnym Burmistrzem jest w tym czasie Jan Noborkowski/Nobdakowski/, wójtem Albert, radnymi, a zarazem ławnikami Jan Palcer, Stanisław Odoj, Mateusz Mazgaj, Jan Biały. Nazwiska te świadczą o wyraźnej przewadze żywiołu polskiego w mieście. 44/.

2. Wąbrzeźno w okresie XVI w-1772r.

Po zniszczeniu miasta w r. 1466 i okresie jego wegetacji oraz stopniowej odbudowy sytuacja Wąbrzeźna poprawia się w XVI w. Wybitny humanista Jan Dantyszek będący w 1.1530 -38 biskupem chełmińskim uzyskawszy poprzednio dekret królewski wystawia miastu 10.I.1534r. nowy przywilej prawa chełmińskiego 46/.

Do pierwotnych 40 włók ziemi dodał jeszcze 20 z opuszczonej wsi "Podwiesk", za które miano płacić rocznie na św. Marcin na pół grzywny, korczyk owsa i 2 kuny od włóki. Mieszczanie byli zobowiązani do usług wobec biskupa. Miasto otrzymało też 56 morgów należących przedtem do zamku.

Biskup oddał miastu wraz z całym dochodem browar na rynku budy koło ratusza, łąkę i pięć pustych parcel, które obowiązkowo miały zostać zabudowane.

Mieszczanie mieli płacić po 2 gr od każdego domu / parceli budowlanej/ a browarnicy po 5 gr. Rzeźnicy musieli dostar-

czać do zamku rocznie po 1/2 kamienia sadła, piekarze i rzemieślnicy oddawać daninę, z której połowa szła dla miasta, a połowa dla zamku.

Jan Dantyszek nadał też miastu nowy herb z skrzydłem orlim czarnego koloru i przechodzącym przez nie pastorałem. Skrzydło było częścią herbu samego Dantyszka, pastorał - symbolem władzy biskupiej ^{47/}.

Przywilej Dantyszka oznacza nową erę dla miasta, które teraz wobec stabilizacji politycznej oraz rozwoju gospodarki folwarcznej i handlu zbożem znajduje w ogólnej sytuacji kraju podstawy prawidłowego rozwoju. W niespełna 40 lat po otrzymaniu nowego przywileju charakteryzuje nam przekrój społeczny Wąbrzeźna rejestr poborowy z 1570r.: " od 62 włók osiadłych po gr.20, od garnców gorzałkowych 22 po 24 gr., od domów rynkowych, ulicznych, przedmiejskich z chałup nędznych, od ogrodów przy domach zł. 12 gr 22, od komorników i komornic 1 zł. gr. 10, od 2 rybaków gr.16, od 7 rzemieślników gr. 28, od towarzyszków wszelkiego rzemiosła gr. 12, od szotów 4 fl.4, od bud 5 po gr. 4" ^{48/}. Miasto ma więc zdecydowanie rolniczy charakter rzemieślników niewielu, rzemiosło zresztą oparte o produkcję rolną. Najlepiej rozwika się browarnictwo i gorzelnictwo, co znajduje potwierdzenie i w późniejszych przekazach.

Charakterystyczne jest też wyraźnie zaznaczające się rozwarstwienie mieszkańców.

Przywilej z 1534r. mówi oprócz daniny o tłóce t.j. zwyczajowych powinnościach służebnych.

Powinności te określa inwentarz dóbr biskupich z 1614r. W okresie żniw wszyscy byli zobowiązani pomagać 1 dzień przy żęciu zboża, tak samo przy sianokosach i zbieraniu jaszyn.

Na przyjazd biskupa miasto musiało dostarczać 2 wozy po 4 konie. Zdunowi poza opłatą po 2 guldenty, dostarczali do zamku garnków, ile było potrzeba ^{49/}.

Wąbrzeźno miało prawo do trzech jarmarków rocznie: na św. Jerzego, naWniebowzięcie N.M.P. i św.św. Szymona i Judę.

Później uzyskało pozwolenie na dalsze 3 jarmarki na św. Tomasza, św. Macieja i św. Wojciecha. Dochód z jarmarków w połowie szedł dla miasta a w połowie dla zamku ^{50/}.

Na przełomie XVI/XVII w. miasto przeżywa wraz z całym krajem okres dobrobytu. Spotykamy wiadomości o niewielkich inwestycjach. Biskup Maciej Konopacki / 1611 - 1613/ wybudował nowe pomieszczenie na zamku ^{51/}.

Za biskupa Zadzika / 1624 - 1635/ wystawiono wiatrak ^{52/}. W r. 1640 wspomniany jest przytułek dla księży emerytów. W r. 1647 istnieje w Wąbrzeźnie szkoła parafialna z osobnym rektorem, oraz drewniany szpital, posiadający kilka włók ziemi, dwa ogrody i in. fundację.

Duch kontrreformacji zaznacza się w fundacjach kościelnych.. W r. 1593 powstaje zatwierdzone przez biskupa Piotra Kostkę ponownie w r. 1620 przez Jana Kuczborskiego bractwo literackie ku czci N.M.P.

Magdalena z Działyńskich Galczewska, właścicielka Nielubia, zapisała bractwu w r. 1599 400 zł na utrzymanie własnego altarzysty. Dalsze fundacje na rzecz bractwa pochodzą z r. 1627, 1648 i 1655 lub 58 roku. ^{53/}.

Z czasem bractwo liczyło wielu członków i posiadało na własność 4 i pół włóki ziemi / w tym ogrody/, sporo gotówki i własne aparaty kościelne.

W tym czasie Wąbrzeźno wydało też dwóch świętobliwych Benedyktynów ^{54/}.

Szczególnie zasłynął Bernard z Wąbrzeźna ur. w 1575r. syn kościelnego i zarazem burmistrza Pawła Pęcherka.

Bernard po przygotowaniu w domu i szkole parafialnej pojechał w r. 1586 do Poznania do kolegium jezuickiego, a następnie wstąpił do benedyktynów w Lubiniu, gdzie umarł w r. 1603 w opinii świętości.

Grób jego zasłynął cudami i stał się miejscem licznych pielgrzymek.

W sprawie jego beatyfikacji odbyła się w r. 1645 w magistracie wąbrzeskim inkwizycja. O rozgłosie Bernarda a zarazem duchu kontrreformacyjnej dewocji panującym w tym małym,

polskim i biskupim miasteczku jakim było Wąbrzeźno, świadczy fakt. że jeszcze dwóch ziomków poszło w ślady Bernarda wstępując do benedyktynów w Lubiniu. Byli to O. Andrzej / Andreas Fredecesis/ i O. Bernard Kopolowski / 1632-66/.

Wojny szwedzkie przynoszą miastu klęskę.

O ile pierwszy najazd z r. 1626 przetrwało Wąbrzeźno szczęśliwie, to w czasie drugiej wojny szwedzkiej zostały zarówno miasto jak i zamek w r. 1655 spalone i zniszczone. Zamek od tego czasu nie podniósł się już z upadku.

Lustracje wskazują, że nie był remontowany i stopniowo popadał w całkowitą ruinę.

Miasto należało teraz wraz z całym kluczem wąbrzeskim do dworu folwarcznego w Sitnie należącego zdawna do dóbr biskupich. Wobec zniszczenia w czasie wojny aktów i dokumentów bp. Adam Kos / 1637-1661/ udzielił nowych przywilejów. Z tych czasów pochodziła pieczęć cechu krawieckiego z 1660r. ^{55/}.

Bb. Olszowski uregulował w 1674r. powinności miasta. Według lustracji z 1676r. były 2 browary w których mieszczanie mieli prawo warzyć piwo płacąc 1/2 macy od 1 wozu - do czasu odbudowania wiatraka. Zamek był "zgoła wszystek spustoszony". Browar na przedzamczu się spalił.

Pod zamkiem stały 3 chałupy czynszowe. Folwark Cymbark obsiewali mieszczanie ^{56/}.

Miasto, które powoli podnosiło się z ruiny po zniszczeniach wojennych, nawiedził w 1700 roku wielki pożar, w czasie którego uległ spaleniowi także kościół parafialny.

Kościół odbudował swoim kosztem biskup Teodor Potocki odbudowie miasta przeszkadzały ciągle niepokoje polityczne i przemarsze wojsk, szczególnie w czasie wojny północnej. Pokój zawarty w 1721r. zastał miasto zniszczone klęskami i nędzą.

Na dziedzińcu zamkowym karczmarz z Podzamcza założył sobie warzywnik, a za prawo otrzymywania karczmy oraz dzierżawę ruin i roli zamkowej płacił rocznie 60 złotych do dworu w Sitnie.

Mieszczanie odrabiali pańszczyznę na folwarku pod karą 10 talarów za zaniedbanie obowiązku.

Biskup Feliks Ignacy Kretkowski nadał miastu w 1727r. nowy przywilej, potwierdzony przez jego następców Adama St. Grabowskiego w 1738r. i Wojciecha St. Leskiego w 1749r.

Wydziela się miastu przyznane dawniej 60 włók ziemi, oraz jezioro Otówek, zakazuje natomiast połowu ryb na jeziorach biskupich. Utrzymane zostają powinności dawne, a ponieważ miasto zubożało i nie ma czym płacić podatków biskup pozwala na pobieranie akcyzy od piwa na potrzeby miejskie, "bez pokrzywdzenia jednakże ubogich".

Uregulowano też sprawę samorządu miejskiego. Wybory miały odbywać się koło niedzieli czterdziestnicy pod nadzorem biskupa lub jego komisarza, burmistrza i radnych wybiera magistrat a oficjantów miejskich obywatele ^{57/}.

Sprzą grupę mieszkańców miasta stanowili browarnicy, których w 1753 było 29.

Otrzymali wtedy przywilej na budowę zbiorowej gorzelni, a od chwili jej uruchomienia mieli mieć zabronione prywatne, pędzenie wódki lub sprowadzenie jej z poza obrębu miasta ^{58/}.

W l. 1758 - 64 na terenie ziemi chełmińskiej "kwaterują niszcząc kraj wojska rosyjskie, potem zaś pruskie.

Tak więc Wąbrzeźno w XVIII w. jest małym rolniczym miasteczkiem, zniszczonym przez wojny i przemarsze wojsk, zbiedziałe na skutek podatków i kontrybucji żołnierskich.

Ludność jak dawniej utrzymywała się z roli w mniejszym zakresie rzemiosła / krawcy. szewcy, garncarze/. Poważną pozycję w doświadczeniu miasta odgrywało browarnictwo i gorzelnictwo. Ludność była całkowicie polska. B. Heym ubolewa w swojej monografii Wąbrzeźna, że w połowie XVIII w. w aktach cechowych nie ma ani jednego niemieckiego nazwiska ^{59/}.

Wśród znanych nazwisk burmistrzów w l. 1499 - 1772 jedynie w r. 1760 spotykamy nazwisko pochodzenia niemieckiego, ale z pewnością Polaka - Walentego Candra ^{60/}.

3. Wąbrzeźno w okresie porozbiorowym.

Po 1 rozbiórce Polski w r. 1772 Wąbrzeźno dostało się pod panowanie pruskie, włączono je do nowo utworzonego zarządu dóbr królewskich Przydwórz / königl. Domeinen - Ante/ i dano nową niemiecką nazwę Briesen ^{61/}.

Fryderyk Wielki przeprowadził w 1773r. sekularyzację dóbr kościelnych, rozpoczął też systematyczną politykę germanizacyjną i kolonizacyjną.

Miastu narzucono nowego burmistrza niemieckiego, którym został A. Gelgop ^{62/}. Na opłacenie dwóch burmistrzów przewidzianych ordynacją dla Prus z r. 1773 - Wąbrzeźno było za biedne. Według protokołu objęcia w posiadanie miasta z 1772r.:" w tej nędznej miejscowości nie było bramy, ani ratusza poza małym drewnianym budynkiem podobnym do wieży bez okien, nazywanym magistrackim ratuszem..." ^{63/}.

Stan Wąbrzeźna w tym czasie charakteryzuje statystyka z 1772r. to też mimo jej nie literackiej i lakonicznej formy warto przytoczyć tu niektóre ankiety, niektóre udzielono odpowiedzi ^{64/}:

1. 78 domów w mieście. Przedmieść nie ma.
2. Domy urzędowe? Nie ma ich poza 2 chatami, które stoją wprawdzie na gruncie miejskim, ale należą do duchownych.
3. Kościół parafialny, szpital, klasztor.
4. 77 obywateli w mieście
5. Miasto ma 60 łanów, ale to przeważnie piaski, nieużytki i łąki.
16. Żadnych fabryk
13. 29 browarów i 1 gorzelnia przy czym browarnicy kolejno pędzą trochę wódki
14. głównym środkiem utrzymania uprawa roli.
17. Jaki wysoki dochód kasy miejskiej / kammerei/?
Tak długo nie było tu kasy, bo nie było dochodów do przekazywania
- 18, 19. Jeden burmistrza i 2 rajców. Bez opłaty pieniężnej tylko 1/2 dochodów targowych dzieli się między magistrat.
20. Urządzenie ogniowe ? - żadne
21. Jurysdykcja ? - biskup chełmiński.

22. Stare zwyczaje mierzenia n.p. mięsa bez użycia wagi.
23. Dochód ze zboża ? Zaledwie zbiory mogą wystarczyć
na nędzne życie mieszkańców, a sprzedać nic nie mogą.

24. 102 mężczyzn

103 kobiety

30 synów powyżej 10 lat

32 córek " " "

49 synów poniżej 10 lat

44 córek " "

czeladników nie ma

10 młodych / uczniów?/

7 parobków

15 dziewczyn

Razem 502

25. koni 60, bydła 90 owiec 200, świń 40

Wiadomości o stanie zaludnienia Wąbrzeźna w 4 6 w. XVIII w.
różnią się między sobą.

z r. 1774 mamy wzmiankę, że było 348 mieszkańców ^{65/}.

w r. 1875 do kombinowanego szlacheckiego i miejskiego
okręgu sądowego w Chełmży należało obok Xhełmży i Kowalewa
także Wąbrzeźna z 86 kominami i 456 duszami ^{66/}.

Goldbeck / 1789/ wymienia 84 kominy, które zamieszkuje
665 dusz, przy czym jest jeszcze 19 pustych parcel budowla-
nych, "mieszkańcy trudnią się głównie rolnictwem, są
w większości Polakami katolickiej religii" ^{67/}.

Według wykazu z 1796r. mieszkańców było 659, działek
w mieście 94, w tym 3 puste ^{68/}.

Biedę miasta poza czynnikami natury gospodarczej i politycz-
nej powodują też klęski żywiołowe.

Po wzmiankowanym już pożarze w r. 1700 Wąbrzeźno ulega
częściowo pożarowi w 1772r. i prawie całkowicie zostaje
zniszczone w 1792r. ^{69/}.

Po tej ostatniej katastrofie następuje odbudowa miasta
przy finansowej pomocy rządu.

Pogorzelcy dostali po 100 talarów na odbudowę, a także
pomoc materiałową w postaci niewypalanej cegły ^{70/}. Za
Fryderyka Wielkiego lub po pożarze 1792r. przeprowadzono

regulacje zabudowy i nadano miastu obecne rozplanowanie. W tym czasie uległ też rozbiórce na materiał zamek biskupi. Jeszcze Fryderyk Wielki przekazał dobra zamkowe gminie Podzamek i pozwolił na burzenie ruin ^{71/}. W r. 1799 miasto przydzieliło gminie ewangelickiej na cmentarz grzebalny, grodzisko przy drodze do Chełmna, z warunkiem wyrównania i ogrodzenia terenu. Gmina była jednak zbyt biedna, by spełnić te warunki i dopiero po wzroście jej liczby do ok. 40 rodzin przejęła grodzisko w r. 1826 i obsadziła drzewami ^{72/}.

W r. 1799 zamierzono usypać tamę między jeziorami. Wykonanie jej ciągnęło się aż do 1816, w którym koszty nasypu mostu i wybudowania drogi oraz ich utrzymania wziął na siebie fiskus, a zarząd miejski zrzekł się na jego rzecz 3 jezior ^{73/}. Epizodem w historii Wąbrzeźna są wojny napoleońskie i kilkunastoletnia jego przynależność do Księstwa Warszawskiego. Po cofnięciu się francuskiego kwaterunku w zimie 1806/7 miasto znowu spłonęło ^{74/}.

Po przyłączeniu Ziemi Chełmińskiej do Księstwa Warszawskiego burmistrzem miasta został na miejsce Niemca Eberlinga - Brodowski.

W zimie 1813 ciągnęli przez miasto uciekający ~~napoleończycy~~ Francuzi, a jeden ukrywający się ożenił się potem i osiedlił na stałe w Wąbrzeźnie. Działkę przy drodze do Sitna, na której mieszkał do dziś nazywają " Francją", Jako wspomnienie wojen napoleońskich zachowała się też w Wąbrzeźnie wiadomość o zakopanym w lesie przez Francuzów kasie wojskowej.

Po zawieruchach wojennych i przemarszach wojsk Wąbrzeźno, znów dostaje się pod panowanie pruskie, burmistrz Brodowski 15.V.1815r. złożył w Toruniu przysięgę hołdowniczą.

Skład ludności ulega pewnej zmianie z 159 uprawnionych do głosowania mieszkańców w r. 1815 122 miało polskie, 26 niemieckie, a 11 żydowskie nazwiska ^{75/}. w Wąbrzeźnie zaczynają się więc osiedlać żydki, którzy w r. 1811 odgrywają znaczną rolę w cechu krawieckim. natomiast wcześniej nie są wymienieni w spisach mieszkańców.

W r. 1858 jest w Wąbrzeźnie 331 domów, 10 wiatraków 3030 mieszkańców, w tym 1320 ewangelików, 1310 katolików, 400 żydów ^{76/}.

Uderza tu niesłychany wzrost liczby ewangelików, który wskazuje na proces kolonizacji i germanizacji miasta.

W r. 1835/6 wybudowano kościół ewangelicki na rynku, którego część odstąpiło miasto gminie ewangelickiej, a w 1864/5 dobudowano do kościoła wieżę ^{77/}.

W r. 1827 mierniczy Zimmermann pomierzył miejskie grunty i nastąpił nowy podział. Większość mieszczan pozbywała się działek w " polu", spowodowało to wzrost od 1830r. Osadnictwa niemieckiego ^{78/}.

Mimo wzrostu mieszkańców w połowie XIX w nie jest okresem pomyślnego i spokojnego rozwoju miasta. W r. 1831/32 panuje w nim cholera dziesiątkująca ludność, a i w późniejszych latach zarazy także dają się we znaki.

Stopniowo jednak wraz ze zmianą stosunków gospodarczych i wzrostem ludności miasta Wąbrzeźno zaczyna zatracać swój wiejski charakter i upodabnia się do innych małych miast Ziemi Chełmińskiej.

W r. 1831 zostaje założona apteka, podczas gdy dotychczas lekarstwa trzeba było przywozić z Golubia lub Radzyna.

W r. 1845 zaczęto brukować rynek i główne ulice. Następnie ważną rolę w rozwoju Wąbrzeźna gra budowa szos do Chełmna; Radzyna i Brodnicy ^{79/}.

Wyrazem rozkładu dotychczasowych stosunków jest stopniowa likwidacja bractwa browarskiego. To silne liczebnie i ekonomicznie bractwo w r. 1790 zmieniło statut i przybrało charakter dewocyjny / inowiercy byli zwolnieni od udziału w obrzędach religijnych/ W r. 1792 liczyło jeszcze 24 członków Polaków i 3 Niemców. Do r. 1797 utrzymywało własnym kosztem kościelnego, który był zarazem nauczycielem. Akcyza pruska zmniejszyła dochody piwowarów podcinając podstawy bractwa, które znów nie potrafiło dostosować się do nowych warunków i przekształcić w spółkę kapitalistyczną.

W r. 1802 wstępne wynosiło 100 zł., 3 funty wosku na świece i 2 beczki piwa. Kto pojął za żonę wdowę po zmarłym członku

płacił połowę.

Ale już w r. 1810 bractwo sprzedało swój nowy browar i gorzelnię wydzierżawiło, a w r. 1828 ostatnich 5 członków sprzedało gorzelnię i rozwiązało stowarzyszenie ^{80/}.

Mimo zwiększenia się w 2 ćw. XIX w ludności niemieckiej, która nieco przewyższa ilość polskiej, duch patryjotyczny w Wąbrzeźnie nie zamierał.

W r. 1848 tworzy się tu "Komitet Narodowy" nawołujący do składek i werbunku" powstaniowego.

Do Komitetu należeli obok okolicznych ziemian i agitatorów z innych dzielnic także mieszkańcy Wąbrzeźna: dzierżawca plebani Dubkiewicz, organista Konopacki, szewc Jankiewicz, młynarz Ryglewski i rzemieślnik Swinarski.

Podczas powstania styczniowego 1863r. pomocą odznaczyła się rodzina Jaroszewskich ^{81/}. Mimo germanizacyjnej polityki pruskiej - w końcu XIX w będzie ludność polska znów wzrastać i znów się organizować.

4. Rozwój miasta w 4 ćw. XIX i XX wieku.

Po wojnie francusko - pruskiej 1870/71 cały zabór pruski przechodzi okres prosperiti, okres nasilonych inwestycji, umożliwionych kontrybucją francuską.

W r. 1872 powstaje linia kolejowa Toruń - Jabłonowo przyczyniająca się do rozwoju gospodarczego Wąbrzeźna.

W r. 1878 zaczyna wychodzić w mieście pierwsza gazeta niemiecka "Biesener Courier".

Od r. 1880 urządza na stałe sąd obwodowy w nowym gmachu.

W 3 lata później wybudowano budynek szkole, dotychczas jego pozbawionej.

Szczególnie ważnym wydarzeniem w życiu miasta jest przeznaczenie w r. 1887 Wąbrzeźna na siedzibę nowego powiatu utworzonego w części chełmińskiego, brodnickiego i toruńskiego.

Powoduje to wzrost ludności urzędniczej, konieczność dalszych

inwestycji dla celów administracyjnych i przyczynia się do ożywienia życia gospodarczego. Briesener Courier zostaje zmieniony na Briesener Kreisblatt^{82/}.

W r. 1887 otwarto też miejski szpital który następnie stał się powiatowym, by wreszcie w r. 1899 przejść pod zarząd nowo wybudowanego szpitala Joannitów pruskich.

W 1890r. teren miasta się powiększa wskutek przyłączenia Podzamku mającego wówczas 120 mieszkańców.

Nie stała się jednak wówczas własnością miasta góra zamkowa i należąca do niej ziemia / 4,5 ha/ podległa fiskusowi chełmińskiemu.

W kilka lat później nastąpiło oddanie miastu przez fiskus jezior wąbrzeskich, co także przyczyniło się do zwiększenia dochodów miejskich.

W r. 1890 miasto zaczyna przeprowadzać zamierzone jeszcze w 1884r. zakładanie trotuarów na rynku i ulicach. Zarząd miejski pokrywał 1/4 a właściciele domów 3/4 kosztów^{83/}.

W następnych latach zbudowano pocztę / 1892/ na ul. 1 Maja / d. Kolejowej/ i ratusz na ul. Wolności, /d. Kowalewskiej/, a w r. 1894 rzeźnię. W r. 1898 powstała w Wąbrzeźnie elektrownia, wobec czego miasto otrzymało połączenie kolejką elektryczną z oddalonym o 3 km. dworcem.

Oświetlono wówczas ulice, skwery i wiele domów prywatnych. Podstawą wzrostu miasta w końcu XIX w. stała się budowa nowych i rozbudowa starych zakładów przemysłowych, do których przyczyniły się zresztą wcześniejsze decyzje administracyjne i inwestycje rządowe.

Otwarto w 1898r. fabrykę cementu i sztucznego kamienia, która pierwsza zaczęła korzystać z energii elektrycznej. Za nią poszedł zakład maszynowy, fabryka pojazdów A. Klugowskiego, stolarnia Hinkelmann, rzeźnia i tokarnia.

W r. 1899 firma Sand, Brien & Comp. ukończyła budowę młyna parowego, właściciel starego browaru z 1860 Bauer - budowę nowego parowego o przeszło dwukrotnie większej mocy produkcyjnej / 15000 hl/.

W r. 1900 rozbudowano i zmechanizowano istniejącą już przedtem cegielnię. Poza wymienionymi zakładami istniała też

w Wąbrzeźnie mleczarnia przerabiająca przeciętnie 400 000 l mleka rocznie.

W r. 1902 urządzono wodociągi / wykonała je firma berlińska, ^{84/}. W 1912r. przeprowadzono kanalizację ^{85/}.

Podniesienie Wąbrzeźna do rangi miasta powiatowego i pozostawanie zakładów przemysłowych przyczyniło się też do ożywienia handlu, zakładania nowych sklepów i warsztatów rzemieślniczych. Miasto założyło też dwa targowiska jedno dla bydła i nierogacizny, drugie dla koni. Od r. 1899 targi na konie luksusowe są przez jakiś czas dość popularne.

W r. 1899 dochód miasta wynosił 111.898,23 m. wydatki 105.173,75, majątek składający się z ziemi, ruchomości i nieruchomości oraz kapitałów wynosił 844.617,24 m, obciążenie długami 674,63 m ^{86/}.

Rozkład stosunków feudalnych i proces industrializacji miasta powoduje w XIX w. stały wzrost liczby mieszkańców. Najlepiej zilustrują go następujące dane ^{87/}.

Domów mieszkalnych	1868	1871	1885	1890	1898	1900
	339	348	437	447	464	525
Rodzin		725	1008	1057	1161	1318
Katolików	1304	1472	2159	2395	2561	3171
Ewangelików	1541	1607	1893	2111	2186	2422
Żydów		540	589	518	459	422
Baptystów		4	13	18	45	56
	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Ogółem mieszkańców	3367	3623	4654	5039	5253	6071

Liczba mieszkańców wzrasta więc w Wąbrzeźnie w 2 poł.XIXw. stale. Największy skok możemy zaobserwować w l. 1898 - 1900, wiąże się on z nasileniem inwestycji przemysłowych.

Charakterystyczny jest fakt, że ewangelicy ó Niemcy, którzy uzyskują przewagę w 3 ćw.XIX w. następnie ją tracą i zwiększa się znacznie ilość ludności katolickiej - z reguły niemal polskiej.

Żydzi nie stanowią dużej grupy mieszkańców i od 1885 liczba ich dotąd znowu wzrastająca maleje.

Większe zakłady przemysłowe należą jednak naogół do Niemców. Wąbrzeźno rozwija się harmonijnie pod względem gospodarczym do wojny 1914.

Istnieją i powstają typowe dla prowincjonalnych środowisk mieszczańskich stowarzyszenia: ochotnicza straż pożarna, bractwo kurkowe towarzystwo upiększenia miasta, wreszcie związki o charakterze dewocyjnym i sportowym.

Cechy w r. 1908 zostają zreorganizowane rozporządzeniem władu pruskich i zamienione na przymusowe. Obok istniejącego cechu krawieckiego, piekarskiego i stolarskiego założono nowy cechy malarzy i lakierników.

Briesener Kreisblatt został zmieniony na Briesener Zeitung z dodawanym orędownikiem władz powiatowych i dodatkiem niedzielnym drukowanym w Berlinie. Gazeta wydawała także kalendarze niemieckie ptn. "Briesener Kreiskalender". Dopiero od 1913r. zaczyna wychodzić po polsku "Przyjaciel Wąbrzeski" wydawany w Toruniu. Na skutek szykan nie utrzymał się jednak długo i Polacy czytali głównie "Gazetę Toruńską" i "Gazetę Grudziędzką".

Polacy zaczęli się jednak organizować i zajmować pracą społeczną już wcześniej.

Hasło pracy organicznej rzucone po powstaniu styczniowym i specyficzny polski pozytywizm znajduje w Wąbrzeźnie swój odpowiednik w działalności gospodarczej i oświatowej. W r. 1886 jak pisze Stańczewski ^{88/} "zawiązało się w Wąbrzeźnie staraniem akademika Marjana Sassa, syna poważnego kupca miejscowego Marcina Sassa, towarzystwo Przemysłowców, które długie lata było głównym ogniskiem tutejszego życia narodowego i niemałe położyło zasługi około krzewienia kultury polskiej w mieście i okolicy."

Drugim ważnym ośrodkiem działalności patryjotycznej był "Sokół" założony w 1895r. Ważną wreszcie rolę w utrzymaniu polskości i w pracy społecznej odgrywały bractwa i stowarzyszenia religijne. Szczególnie zaznaczył się swoją działalnością proboszcz ks. prałat Ksawery Połomski, czynny członek toruńskiego Towarzystwa Naukowego, zarządzający parafią wąbrzeską przeszło 50 lat.

Założone w r. 1904 Towarzystwo Ludowe w krótkim czasie zdobyło przeszło 500 członków. Powstała też czytelnia polska pod opieką komitetu miejscowego z ramienia Tow. Czytelni Ludowych w Poznaniu.

Z polskich instytucji ekonomicznych rozwinął się Bank Ludowy i Spółka "Rolnik" 89/.

Wybuch wojny światowej w 1914r. zahamował rozwój Wąbrzeźna. Bliskość granicy, ciągłe transporty wojsk i obawa przed inwazją rosyjską wywoływały niepokój i panikę. Niektóre rodziny ewakuowały się nawet za Wisłę. Zastój ogarnął powoli wszystkie gałęzie przemysłu i handlu.

19, stycznia 1920r. opuścił miasto niemiecki Grenzschutz, a 20 stycznia wkroczył oddział I pułku ułanów krechowieckich, dowodzonych przez gen. Pruszyńskiego, który w imieniu Rzeczypospolitej objął w posiadaniu Wąbrzeźno. Urzędy zostają spolszczone. Sześcioklasowe gimnazjum realne przekształcone na ośmioklasowe humanistyczne 90/.

Wąbrzeźno spowrotem zaczyna się rozwijać, choć handel i przemysł nie dochodzi do stanu z przed wojny.

Budynków z przeznaczeniem mieszkalnym jest 646, a 16 innych zamieszkałych.

Mieszkańców w 1921r. ogółem jest 7118.

Katolików 5628, ewangelików 1323,

innych chrześcijan 75, wyzn. mojżeszowego 92.

Narodowość polską podało 5888 mieszkańców, niemiecką 1208, inną 22 / w tym żydowska 7, rosyjska 2, białoruska 3/ 91/.

Wzrasta własność polska, liczna zresztą już przed wojną, gdyż ok. 1900r. zaznacza się napływ kupców poznańskich.

Przemysł wąbrzeski w okresie 20 - lecia skupia się w rękach prywatnych polskich i niemieckich, w mniejszym stopniu żydowskich.

Istnieją 3 cegelnie, 2 tartaki, 2 młyny, fabryka maszyn rolniczych i zakłady naprawcze. Czynny też jest w dalszym ciągu browar 92/.

Powstała filia zakładów Pe Pe Ge z Grudziądza w okresie kryzysu została zamknięta, stanęły także fabryki obuwia, wódek i likierów oraz wyrobów cementowych.

Rozwinęły się natomiast zakłady drukarskie. Zostało też przeprowadzone pogłębienie rzeczki Strugi, przez co obniżył się poziom wody na jeziorach szczególnie jezioro Otówek, które zmniejszyło swoją powierzchnię o ok 4/5.

Mimo trudności finansowych jakie Wąbrzeźno przeżywa, a wyrazem których jest np. ciągnąca się szereg lat sprawa budowy łazienek ^{93/} przy jeziorze zamkowym, miasto ma pozytywne osiągnięcia.

Wykupiono z prywatnych rąk niemieckich górę zamkową i urządzono tam park, przedłużono promenadę wzdłuż jeziora frydeckiego. Zazieleniano puste miejsca ^{94/}. Ruch budowlany jest jednak niewielki, chociaż ilość mieszkańców doszła do 9000.

W czasie okupacji hitlerowskiej Niemcy stosując terror i represje polityczne wobec ludności polskiej, rozwijają na terenie Wąbrzeźna dosyć szeroko zakrojoną akcję inwestycyjną.

Zabudowują plac po d. targowicy zwierzęcej 5 blokami piętrowymi, budują parę domów ceglanych na ul. Dworcowej i drewniane baraki mieszkalne na ul. Niedziałkowskiego, Matejki oraz drewniane domki na ul. 26 stycznia i Jeziornej ^{95/}

Poszerzono w r. 1940 przesmyk między jeziorami i przeprowadzono prace wykopaliskowe na terenie grodziska ^{96/} i zamku biskupiego - odsłaniając jego fundamenty.

W l. 1940 - 43 wykonany zostaje też cały szereg projektów inwestycyjnych, które nie zostały zrealizowane ^{97/} *→ pobrał*

W czasie wojny miasto nie było zniszczone.

W r. 1945 Wąbrzeźno zostało oswobodzone spod okupacji hitlerowskiej.

Miasto obejmują znów władze polskie.

Na rynku, na miejscu gdzie w r. 1895 urządzono stojący

do końca I wojny światowej " pomnik wojenny", w r.1947 postawiono pomnik ku czci żołnierzy polskich i radzieckich. Pomnik został wykonany według projektu rzeźbiarza Zelka z Torunia, ma jednak małą wartość artystyczną.

W okresie 12-lecia prywatne zakłady przemysłowe zostają upaństwowione. Stopniowo też przeprowadza się uspołecznienie handlu. Jeden tartak przejęło Miejskie Przedsiębiorstwo Remontowo - Budowlane, drugi Paged na składnicę.

Z przedwojennych 3 cegielni, dwie zostały rozebrane, jedną prowadzi Rypińskie Zakłady Przemysłu Ceramicznego "Gryf". Drukarnię przejęły Chełmżyńskie Zakłady Przemysłu Terenowego. Przemysł meblarski reprezentuje Przemysłowa Spółdzielnia Pracy Branży Drzewnej.

Fabrykę maszyn przejęły Zakłady Naprawcze PGR.

Wyraźna regresja widoczna jest natomiast na odcinku browarnictwa mającego stare tradycje w Wąbrzeźnie - browar został bowiem w okresie powojennym zlikwidowany, a istnieje jedynie rozlewnia piwa.

Najpoważniejszym obiektem przemysłowym w mieście są obecnie Państwowe Zakłady Tworzyw Sztucznych powstałe po wojnie i dobrze się rozwijające.

W zakresie inwestycyjnym panował w okresie powojennym - szczególnie na odcinku budownictwa mieszkaniowego poważny zastój.

Ostatnio został on przewyciężony - buduje się dwupiętrowy blok mieszkalny na 16 rodzin przy ul. Żeromskiego.

Rozwinęło się też budownictwo, indywidualne, głównie przyzakładowe. Powstaje ok. 30 domków jednorodzinnych. ^{98/}

Nowa polityka gospodarcza idąca w kierunku decentralizacji i zapewnienia możliwości rozwoju gospodarki rolnej zapewnia także prawidłowy rozwój Wąbrzeźna zależny w znacznej mierze od jego bezpośredniego zaplecza gospodarczego jakim jest wieś.

IV. Historia układu przestrzennego miasta

i charakterystyka jego zabudowy.

Pomijając omówione w cz.II rozproszone pierwotne osadnictwo neolityczne, oraz późniejsze z okresu halsztackiego i rzymskiego, mówiące o dogodnych warunkach geograficznych sprzyjających oddawna osadnictwu w okolicach Wąbrzeźna - należy zwrócić szczególną uwagę na okresy późniejsze związane bezpośrednio z genezą i rozwojem właściwego miasta.

Wąbrzeźno przechodzi cztery zasadnicze fazy rozwoju przestrzennego:

1 okres od IX do XIII w. Osada grodowa na półwyspie jeziora przy brodzie.

2 okres od przełomu XIII/XIV w do 3 ćw. XVIII w.

Powstanie na przełomie XIII/XIV w na wysokim wschodnim brzegu jeziora średniowiecznego miasta feudalnego, które istnieje w zasadniczo nie zmienionej strukturze ustrojowej i układzie przestrzennym do 3 ćw. XVIII w.

Okres ten dzieli nadanie nowego przywileju prawa miejskiego w r. 1534 przez Jana Dantyszka oraz wojny szwedzkie i zniszczenie miasta w poł. XVII w.

3. okres od 4 ćw. XVIII do 3 ćw. XIX w.

Po sekularyzacji dóbr kościelnych w 1773r. Wąbrzeźno przestaje być miastem biskupim. Po pożarach 1772 i 1792, w 4 ćw, XVIII w. miasto zostaje na nowo rozplanowane i odbudowane w formach prowincjonalnego klasycyzmu.

4 od 4 ćw. XIX w.

Kapitalistyczna rozbudowa miasta, której szczególne nasilenie trwa od 1. 80-tych XIX w do I wojny światowej. Poza rozbudową przedmieść zaznacza się przede wszystkim

w wyeliminowaniu starej, z reguły parterowej zabudowy i zastąpienia jej nową.

1. Osada grodowa / plansza I/, która później stała się załążkiem miasta średniowiecznego powstała, jak wyżej wspomniano, w IX w. na terenie już wczesnej zaludnionej przy szlaku komunikacyjnym Dobrzyń n. Wisłą - Golub do Grudziądza i drugim z Chełmna i Torunia do Brodnicy. Jeziora Frydek i Zamkowe, wobec powyższego o ok. 3 m poziomu wody były połączone, a dzisiejszy przesmyk tworzył wówczas półwysep przy brodzie pozwalającym na przeprawę.

Gród usytuowany na półwyspie na wzniesieniu ok. 10 m, był otoczony z 3 stron wodą i mógł doskonale czuwać nad przeprawą. Gród zajmował teren owalny o długości ok. 60 - 70 m, szerokości 30 m, otoczony był wałem

mającym ok. 2 m szerokości i prawd. ok. 4 - 5 wysokości ^{99/}.

3 późny osadnicze przedzielone spaleniznami świadczącymi o pożarach - wyznaczają okresy w dziejach grodu, wskazują, że został on spalony w l. 20 - tych XIII w. przez któryś z najazdów Prusów, potem odbudowany i znowu spalony prawd. przez oddział świątoplek. Po następnym pożarze z l. 70-tych już się nie odbudowuje ^{100/}.

2 ostatnie okresy osadnicze zaznaczają się udziałem kolonistów niemieckich i rozbudowaniem wnętrza grodu.

Według badań wykopaliskowych W. Heyma przeprowadzonych w l. 1940 - 41 / fot. 27/ gród II posiadał dom, wieżę połączoną murem z drugą wieżą mającą studnię ^{101/}. Do konstrukcji używano drzewa i gliny.

W XI - XII w., następuje rozwój, podgrodzi, które utworzyły się po obu stronach grodu mając zapewne charakter osady targowej.

Na wschodnim brzegu jeziora powstała też, mało zbadana, osada rybacka.

2. Miasto średniowieczne / plansza I, II/ powstaje na przełomie XIII/XIV w. po drugiej stronie grodu, na wysokim wschodnim brzegu jeziora.

Po zniszczeniu osady grodowej na półwyspie mieszkańcy nie odbudowywali jej już, lecz przenieśli w miejsce, w którym warunki topograficzne nie przeszkadzały rozwojowi osady.

Miejsce było z natury obronne - od zachodu wysoka szkarpa terenowa i połączone jeziora: zamkowe i Frydek, od południa bagno. Teren bagnisty był też od strony wschodniej. W odległości ok. 800 - 900 m na wschód rozciągało się jezioro Sitno.

Główne stare szlaki komunikacyjne pozostają w zasadniczym przebiegu nie zmienione. Natomiast do średniowiecza należy odnieść powstanie lokalnej sieci drożnej, zachowanej do dzisiaj, a łączącej Wąbrzeźno z pobliskimi wsiami.

Z średniowiecznych osad wiejskich należy wymienić Cembark / Cymborg / wzmiankowany w 1289r. Trzcianek 1297, Myśliwiec / Domeslolib - 1310 / Nielub / 1418 - Nelau /, Prusy 1438.

Starymi osadami jest także Czystochleb / krzyżacki Schönbrod / i Sitno będące zawsze wsią biskupią ^{102/}.

Bezpośrednie zaplecze gospodarcze Wąbrzeźna stanowią dobra biskupie do których samo miasto należy. W r. 1570 należy do "klucza wąbrzeskiego" po za miastem i Podzamczem Cymbark, Prusy, Sitno, Myśliwice, Mszano i Zgniłobłoty ^{102/}.

W przybliżeniu można określić że sięg gospodarczo - usługowy miasta w okresie feudalizmu posiadał promień wynoszący ok. 10 - 15 km.

Miasto rolnicze posiadało charakter na pół wiejski.

Pierwsza lokacja nie udała się. Nadanie pierwotnie 40 włók ziemi świadczy o małej ilości mieszkańców.

Układ przestrzenny miasta średniowiecznego nie zachował się do naszych czasów. Granicą zachodnią wyznacza szkarpa terenowa biegnąca wzdłuż dzisiejszej ul. Dolnej i na jej przedłużeniu koło kościoła.

Wąbrzeźno musiało zajmować stosunkowo niedużą przestrzeń, na największym wzniesieniu, obejmując teren koło kościoła, do rozgałęzienia dróg na Grudziądz i Sitno, a od wschodu dzisiejszy rynek, na którym znaleziono ślady fundamentów

średniowiecznych, świadczących, że dawniej był zabudowany. Dominantą architektoniczną miasta był murowany z kamienia i cegły o skromnej bryle jednonawowy kościół parafialny z 1 poł. XIV w. stojący na wzniesieniu, odznaczający się w sylwecie miasta i górujący nad nim szczeg. od zachodu, od strony jezior, głównie dzięki walorom swojego położenia. Miasto miało charakter wiejski i podobnie zabudowę drewnianą, parterową.

W XVIII w. były także domy budowane z suszonej gliny, tzw. "pacy". Być może, że ten materiał podobnie jak szachulec występuje już wcześniej. Domy były kryte w większości strzechą. Ta nietrwała zabudowa nie mająca charakteru miejskiego ulegająca wielokrotnie pożarom, nie sprzyjała także przetrwaniu średniowiecznego układu przestrzennego miasta.

Jeżeli nawet początkowo był on regularny, to liczne pożary i katastrofy stopniowo go zacierają.

Czy i jakie miasto posiadało obwarowania jest rzeczą trudną do ustalenia. Prawdopodobnie były obwarowania prowizoryczne drewniane, gdyż żadne ślady murowanych nie zachowały się.

Drugim zasadniczym elementem układu przestrzennego Wąbrzeźna obok miasta, był flankujący je zamek biskupi wybudowany na wzgórzu nad jeziorem zw. zamkowym, w odległości ok.

1 km. na północny - wschód od miasta, w niewielkiej odległości od traktu do Radzyna i Grudziądza.

Budowa zamku została rozpoczęta przez biskupa Hermanna v. Prizna/ 1303 - 1311/ i ukończona w 1 poł. XIV w.

Zamek jako rezydencja biskupów był używany do poł. XVII w. Zniszczony w czasie wojen szwedzkich stał zaniedbany popadając w coraz większą ruinę do 3 ćw. XVIII w., kiedy to rozebrano go na materiał za pozwoleniem Fryderyka po sekularyzacji dóbr biskupich w 1773r.

Zamek reprezentował rozwinięty i skryształizowany w 1 poł. XIV w. typ regularnego zamku krzyżackiego, wykazując duże

analogie z zamkiem brpdnickim. Składał się z dwóch członów czworobocznego zamku z wysoką wieżą, otoczonego międzymurzem i gospodarczego przedzamcza, oddzielonego od zamku fosą i otoczonego również murem, z wieżą i bramą od wschodu. Wejście na teren przedzamcza, tak samo jak z niego do zamku wiodło przez mosty zwodzone, wymienione jeszcze w inwentarzach 1614 i 1646r. Na przedzamczu zwanym w tym czasie Przygródkiem była stodoła, stajnia murowana kryta dachówką, z śpichlerzem nad nią poza tym stał dom burgrabiego, murowany i kryty trzcina^{104/}. Zamek biskupi stojący nad jeziorem na najwyższym wzniesieniu / 114,7 m n.p.m./ górował nad okolicą, był dominującym akcentem w krajobrazie uwidaczniając biskupią władzę feudalną nad miastem i kluczem wąbrzeskim.

3. Nowe rozplanowanie klasycystyczne miasta zostaje dokonane w okresie porozbiorowym. Brak przekazów kartograficznych z XVIII w., i pocz. XIX w. oraz innych źródeł, które by mówiły o przeprowadzonej regulacji - utrudnia precyzyjne jej datowanie.

W. Heym^{105/} mówi, że współczesne "rozplanowanie pochodzi z czasu Fryderyka Wielkiego, który miasteczko z polskich czasów na nowo przekształcił". Pozostałe opracowania, niż jednak o nowym rozplanowaniu w czasach Fryderyka W. nie mówią, podkreślając natomiast gruntowne zniszczenie miasta w 1792 i późniejszą jego odbudowę z pomocą władz. Benno Heym wspomina też, że w r. 1827 mierniczy Zimmermann wymierzył na nowo grunty miejskie^{106/}. Biorąc pod uwagę, że w r. 1772 Wąbrzeźno zostało częściowo spalone, a Fryderyk II rozpoczął systematyczną akcję germanizacyjno - kolonizacyjną przeprowadzając zarazem szereg inwestycji w miastach pomorskich można przyjąć, że nowy schematyczny plan pochodzi z jego czasów, uległ jednak modyfikacjom po pożarze 1792r. i w wieku XIX.

Rozplanowanie z 4 ćw. XVIII w. zamyka się w obrębie dzisiejszych ulic: Górnej i Mickiewicza oraz Żołnierza Pols-

kiego i Kopernika. Tworzyło ono wydłużony regularny prostokąt o wym. ok. 255 x 150 m. z długim rynkiem pońdroku o wym. 195 x 70 m, który ze wszystkich stron otaczał 1 rząd bloków o szeregowym układzie parcel.

Wydłużony ten rynek sięgający do dzisiejszej ul. Mestwina 107/, został następnie skrócony do wym. ok 95 x 70 przez zabudowanie części wschodniej, dwoma blokami. W r.1835/6 wybudowano na nim kościół ewangelicki, który po budowie wieży w 1864/5 r. stał się dominantą rynku.

Rozplanowanie z 4 ćw. XVIII w. przy daleko posuniętym schematyzmie, braku związania z krajobrazem i nieumiejętnym wkomponowaniem w starą sieć drożną wykazuje pewną asymetrię w układzie ulic. Główną oś stanowi kierunek zachód - wschód jednak przejazdu z ul. Górnej do Rynku i ul. Mestwina do Mickiewicza są nieco przesunięte. Przyrynkowe bloki północny i południowy wskazują, że rozmierzone były na 20 parcel, po jednej z nich zajęły ulice stanowiące oś poprzeczną. Oś ta posiada w ten sposób od zachodu 9 parcel przyrynkowych, a od wschodu 10./ fot.4/. Parcele bloków północnego i południowego mają ok. 9 x 40 m, wschodniego i zachodniego są krótsze, mają ok. 9 x 30 m.

Poza zwartą zabudową wokół rynku istnieją stałe, luźna zabudowa przy ul. Dolnej, Żeglarskiej i Przedzamczu nad jeź. zamkowym.

Rozwijają się luźno zabudowane przedmieścia, wzdłuż ulic kierunkowych. Na wylotach ich były w XIX w karczmy: na ul. Wolności/ d. Kowalewskiej/, Grudziądzkiej i 1 Maja / d. Kolejowej/.

Po r. 1792 pożarze i odbudowie miasta domy były parterowe, dwutraktowe, budowane najczęściej z suszonej gliny tzw.

" pacy" lub drzewa, tynkowane, kryte dachówką holenderką, biedniejsze trzciną lub strzechą. Starsi mieszkańcy Wąbrzeźna pamiętają jeszcze takie domy stojące w końcu XIX w. na rynku. Obecnie zachowały się tylko 3 na ul. Przedzamcze nr. 1,3,5.

Parcele przyrynkowe posiadały od frontu budynek mieszkalny, od tyłu gospodarczy z przejazdem na podwórze. Ten schemat

został zachowany, mimo zmiany zabudowy w 4 ćw. XIX i pocz. XX wieku./ fot. 6/.

Istotnym dla miasta przedsięwzięciem było zamierzone w 1799r. a ostatecznie zrealizowane w 1816r. usypanie tamy między jeziorami i wybudowanie mostu.

Z inwestycją tą wiąże się przejęcie przez gminę ewangelicką w r. 1826 starego grodziska, na przesmyku między jeziorami, na cmentarz / użytkowany do ok.1880r/^{108/}.

Jeszcze w XIX w przy mieście po stronie południowej koło ul. Wolności / Kowalewskiej/ był teren bagnisty. Bajoro było też w części wsch. rynku, poziom jego był niższy. " Oko" wodne i szuwały rozciągały się na płd. wschód od miasta, na południe od jez. Sitno.

Ogólnie można powiedzieć, że Wąbrzeźno w 4 ćw.XVIII w. i 1 poł. XIX w. posiada charakter na pół wiejski, Nowe rozplanowanie regularne o charakterze klasycystycznym, nie objęło całej przestrzeni osiedla, źle zostało związane z krajobrazem i starą siecią drożną, posiada błędnie rozwiązana sieć uliczną.

Może być uważane za negatywny przykład ówczesnych prowincjonalnych poszukiwań urbanistycznych. Prowincjonalny twórca nie posiadał zapewne większego przygotowania teoretycznego i nie potrafił także wyjść poza naśladowcze rozwiązanie zagadnienia. Pozytywnym elementem jest jedn. logiczny i funkcjonalny układ parcel, oraz stworzenie zespołu przestrzennego o charakterystycznym wnętrzu, zespołu w którym przy zabudowie parterowej oraz ówczesnej roli gospodarczej i zaludnieniu Wąbrzeźna popełnione błędy nie były tak istotne jak obecnie.

4. Kapitalistyczna rozbudowa miasta następuje, jak już wspomniano, po wojnie prusko - francuskiej 1870/71, po budowie linii kolejowej Toruń - Jabłonowo w 1872r. i wreszcie po podniesieniu Wąbrzeźna do rangi miasta powiatowego w 1887r.

Plan miasta nie tyle ulega zmianie, co rozbudowie. Natężenie zabudowy idzie ul. Kolejową / obecnie 1 Maja/ i Stodolną / obecnie ul. Partyzanta/ w kierunku dworca kolejowego. Powstają też nowe ulice na południe i północ od miasta / Pl.III/.

Wobec wprowadzenia elektryczności w 1898r. przeprowadzono kolejkę elektryczną do oddalonego o ok. 3 km. dworca.

Stację i remizę kolejki urządzono przy ul. Kolejowej nad jez. Sitno. Przed 1 wojną światową / ok.1911 - 12r./ przeprowadzono też regulację ul. Kolejowej / 1 Maja/ poszerzając jej odcinek między ulicami Mestwina i Mickiewicza, a także podłużono przez przebicie bloku ul. Stodolną / Partyzanta/ fot. 4/.

Na kowalewskim przedmieściu powstał zieleniec a nad jeziorem Frydek aleja spacerowa tzw. promenada. W okresie 20 - lecia przedłużano " promenadę" wzdłuż jeziora i urządzono też ogród na grodzisku i górze zamkowej. Najistotniejsze zmiany przeobrażające na przełomie XIX/XX w całkowicie charakter miasta nastąpiły w zabudowie.

Domy parterowe zostały w centrum całkowicie rozebrane i zastąpione dwu, a nawet trzykondygnacjowymi. Zmieniło to całkowicie proporcje i charakter rynku i wnętrza ulicznych. W tym czasie ulega też zagęszczeniu zabudowa parceli przez powstawanie bocznych oficyn łączących budynek frontowy z tylnym gospodarczym / fot.6/ 109/.

5. Układ współczesny i jego elementy

Ogólny układ miasta

Miasto współczesne, jak już powiedziano w poprzednich rozdziałach, powstało w wyniku przeniesienia się na prze-

łomie XIII/X/V w. osadnictwa na półwyspu na wysoki wschodni brzeg jeziora, nowego rozplanowania klasycystycznego w 4 ćw. XVIII w. oraz rozbudowy miasta w okresie industrializacji w XIX i pocz. XX w.

Ważnymi elementami przestrzennymi odgrywającymi dużą rolę w krajobrazie, ale znajdującymi się obecnie poza obrębem właściwej zabudowy miejskiej są: przesmyk między jeziorami z resztką grodziska i góra zamkowa.

W związku z powyższym do strefy zabytkowej należy zaliczyć układ przestrzenny miasta z wszystkimi jego nawarstwieniami do pocz. XIX w., a więc: rozplanowanie klasycystyczne z 4 ćw. XVIII w., teren na zachód od niego wraz z przesmykiem między jeziorami i górą zamkową / pl. III /.

Miasto posiada zabudowę zwartą 2 i 3 - kodygnacjomą tylko w centrum - w obrębie d. rozplanowania klasycystycznego oraz przy głównych ulicach. Poza tym charakteryzuje je zabudowa luźna, rozrzucona dość chaotycznie, w większości parterowa.

Głównymi ulicami mającymi znaczenie komunikacyjne są Chełmińska, Grudziądzka i 1 Maja.

Najbardziej reprezentacyjną jest jednak, nie posiadająca obecnie znaczenia komunikacyjnego, ul. Wolności / d. Kowalewska /, przy której znajdują się siedziby urzędów, szkoły i szpital, a także budownictwo mieszkaniowe, podobnie jak przy sąsiadujących z nią rozplanowanych w ostatnich dziesiątkach lat ul. Niedziałkowskiego i 26 Stycznia.

Przemysł skupia się głównie przy ul. 1 Maja i w kierunku jez. Sitno, natomiast ul. Żwirki i Wigury prowadząca do wsi Sitno posiada luźną zabudowę mieszkaniową.

Główne walory układu przestrzennego Wąbrzeźno zawdzięcza swojemu położeniu na wysokim wzniesieniu opadającym łagodnie ku wschodowi i otoczeniu 3 jeziorami / Frydek, Zamkowe i Sitno /.

Walory te nie są w pełni wykorzystane - mimo przeprowadzonej "promenady" nad jeziorem - ze względu na bezplanową,

chaotyczną zabudowę o niezrównoważonym gabarycie zwróconą w większości wypadków " tyłem" do jeziora / fot.9/.

W centrum miasta rażą trudności komunikacyjne i niekonsekwencje wynikłe wskutek dysproporcji między planem miasta a jego zabudową, gdyż rozplanowanie z 4 ćw.XVIII w., jak już wspomniano było organicznie związane z zabudową parterową.

Ulice poprzeczne / kierunek południa - północ/ były planowane szersze niż równoleżnikowe / wschód - zachód/.

W ten sposób główny ruch odbywający się na oni ul. Chełmińska - ul. 1 Maja musi przechodzić przez wąskie gardła. Poszerzono jedynie ok. 1911/12 r., niezbyt zresztą fortunnie, odcinek między ul. Mestwina i Mickiewicza i przebito też przedłużenie ul. Partyzanta / fot.4/.

Rozplanowanie klasycystyczne niewątpliwie źle siedzi w starej sieci drożnej - obecnych ulicach kierunkowych: Chełmińskiej, Grudziądzkiej, 1 Maja / d.kolejowej/ i przede wszystkim najbardziej reprezentacyjnej ul. Wolności / d. Kowalewskiej/.

Z wnętrz placowych i ulicznych specjalnego omówienia wymaga rynek, zajmujący centralne położenie, na którym krzyżują się drogi komunikacyjne.

Po nowym rozplanowaniu miasta w 4 ćw. XVIII w. tworzył on pewien czas wydłużony prostokąt / wym. ok.195 x 70 m/, który już w 1 poł, XIX w. został skrócony przez zabudowanie części wschodniej dwoma blokami i kościołami ewangelickim z 1835/6 r./ wieża z 1864/5r./.

Zabudowa pierzei rynkowych pochodzi z 4 ćw. XIX w. i pocz. w. XX i nie ma charakteru zabytkowego. Najstarsze domy pochodzą z 1. 60-tych i 70-tych XI w. i przechodziły zresztą wielokrotnie remonty.

Największe nasilenie rozbudowy i remontów kamienic przyrynkowych obserwujemy na przełomie XIX/XX w. przed I wojną światową.

W r. 1896 została przebudowana przez arch. G. Kraffta ka-

mienica Nr.7 z tego czasu pochodzi istniejąca elewacja, w r. 1897 wybudowano dom Nr. 4, w kamienicy nr 8 dobudowano w 1903 oficynę, w Nr. 22 w r. 1903 dobudowano 2 piętro, podobnie w r. 1907 w hotelu = pod białym Orłem" Nr 16. Przykłady możnaby mnożyć. Szczególnie partery w związku z zakładaniem sklepów uległy przeróbkom.

Domy dwuktraktowe, 2 i 3 kondygnacyjne, w większości posiadają dachy spłaszczone, z ściankami kolankowymi, charakterystyczne dla 2 poł, XIX w. kryte są często papą i blachą, ale są także o pokryciu ceramicznym.

Zabudowa ma charakter elektryczny, typowy dla architektury małomiasteczkowej w b. zaborze pruskim. Przeważają domy o charakterze skromnym, utylitarnym, ale istnieją też bardziej pretensjonalne kamienice bogatszego mieszczaństwa. Dominantą architektoniczną rynku jest usytuowany w pierzei wschodniej ceglany kościół ewangelicki / fot. 14,15/.

Punkt centralny rynku zajmuje wystawiony w 1947r. pomnik ku czci żołnierzy polskich i radzieckich, wykonany w sztucznym kamieniu przez art.Zelka. Po obu stronach pomnika umieszczony jest skwer zajmujący część północną rynku. Umieszczenie skweru z pomnikiem asymetrycznie nie na osi rynku nie wydaje się być słusznym rozwiązaniem.

Ulica Wolności / d.Kowalewska/ fot. 23,24

jest starym szlakiem komunikacyjnym przez Czystochleb do Kowalewa i Golubia. Wobec wybrukowania w XIX w. dróg przez Ryńsk - Orzechowo, oraz Niedźwiedź, Lipnice, straciła swoje komunikacyjne znaczenie, a stała się ulicą reprezentacyjną, siedzibą władz urzędów i szkół. Gmachy te zbudowane zostały w 4 ćw. XIX w. reoprezentują typowo pruską architekturę urzędową o charakterze neogotyckim.

Ulica Chełmińska / fot. 17,25,26/.

Stary szlak komunikacyjny wiodący przez bród na jeziorze do Chełmna z odgałęzieniem, na Nielub Chełmża - Toruń, oraz

lokalnym na Cymbark. W l. 1799 - 1816 wykonano nasyp i most łączący oba brzegi. Być może że już wcześniej istniała jakaś gróbla z mostem, ale nie ma na to żadnych danych.

W l. 1940/41 zniwelowano część grodziska rozszerzając nasyp i złagodzone zakręt szosy. W tym czasie posadzono tu też drzewa. Zabudowa na odcinku między jeziorami, a rynkiem pochodzi z 2 poł. XIX w. i nie posiada wartości zabytkowej. Teren grodziska jest obecnie całkowicie opuszczony i zaniedbany.

Ulica Grudziądzka i 1 Maja

posiadają zabudowę nie podlegającą zasadniczo swym charakterem od pierzei rynkowych.

Inny charakter posiadają natomiast ulice gospodarcze:

Żołnierza Polskiego / fot.22/, ul. Górna i ul. Kopernika.

Ulice te tworzące zewnętrzny pierścień d. rozplanowania klasycystycznego są zabudowane śpichrzami i in. budynkami o charakterze gospodarczym stanowiącymi tylną zabudowę parcel przyrynkowych. Budynki te są na ogół nietynkowane, ceglane, niektóre zbudowane z muru pruskiego pochodzą z poł. XIX w. Najbardziej charakterystyczne z nich zasługują na zachowanie.

Ulica Podzamcze stara droga łącząca miasto z Zamkiem, posiada luźną parterową zabudowę mającą charakter zabytkowy. Ulica ta podobnie jak i ul. Żeglarska ze względu na swoje eksponowane widokowo położenie nad jeziorem zamkowym, wymagają specjalnego opracowania regulacji parcel i zabudowy obecnie chaotycznej oraz powiązania komunikacyjnego zarówno z ul. Grudziądzkiej jak promenadą nad jeziorem.

Tereny zielone

Miasto położone wśród jezior o niewielkim obszarze zabudowy zwartej w samym centrum posiada wyjątkowo dogodnie bliskie tereny wypoczynkowe. W pierwszym rzędzie są to aleje space-

rowe nad obydwoma jeziorami i zalesiony teren góry zamkowej, u stóp której od str. północnej usytuowana jest przystań kajakowa.

W samym mieście do terenów zielonych należy zaliczyć cmentarz i skwer przy ul. Wolności. Poza centrum miasta większość domów stoi w ogródkach, natomiast niekorzystne zacieśnienie zabudowy i brak zieleni ulicznej daje się zaobserwować przy ul. 1 Maja na odcinku między Rynkiem, a stacją kolejki elektrycznej.

Obiekty zabytkowe

- I. Grodzisko / fot. 26,27/ przy ul. Chełmińskiej na przesmyku między jeziorami, jest pozostałością grodu z czasów wczesnohistorycznych IX - XIII w. wykazuje 3 warstwy osadnicze: I do IX w do l. 20 -tych XIII w. - osadnictwo słowiańskie
 - II. do l. 40 -tych XIII w. prawdopodobnie spalenie grodu przez zakon Swiatopełka, początek napływu kolonistów.
 - III. od l. 40-tych do 70 - tych XIII w. - pożaru grodu w czasie powstania Prusów. Ludność grodu składa się z ludności autochtonicznej i kolonistów niemieckich. Gród posiadał kształt owalny 60 - 70 x 30 m ok. 10 m. wzniesienia.
- Gród otoczony był wałem o konstrukcji drewniano glinianej szer. ok. 2 m wysokości ok. 5 m. Ostatnia faza osadnicza wykazuje rozbudowane wewnątrz grodu składające się m. in. z budynku i 2 wież budowanych z suszonej cegły. Przy grodzie wytworzyły się w XI - XIII podgrodzie. Od końca XIII w. nieodbudowany po pożarze gród był opuszczony. W l. 1826 do ok. 1880 jest użytkowany przez gminę ewangelicką jako cmentarz i obsadzony drzewami. Traktowany później jako zielenice, został w l.1940/41 zdewastowany przez okupanta, który ziemią z niego poszerzył nasyp między jeziorami. Przeprowadzone jednak wówczas prace badawcze 110/.

Obecnie resztką grodziska, posiadającego dużą wartość zabytkową, jest narażona na dalszą dwastację, jest zaniedbana, częściowo rozkopana i zaśmiecona.

Niekorzystnym elementem dla grodziska jest zbyt bliskie usytuowanie przy nim budynków.

Góra zamkowa / fot. 28,29/. ^{111/}

Zamek średniowieczny usytuowany był na wzgórzu w odległości ok. 800 m na płn. od miasta nad jeziorem zw. obecnie Zamkowym. Budowę jego odnosi się do rządców biskupa Hermanna v. Prizna / 1303 - 1311/. W r. 1321 wystawiony jest dokument w zamku Fredeck, datę tę przyjmuje się za oznaczającą ukończenie budowy. Zamek spalono w czasie wojny 13 - letniej, ale został odbudowany i do poł. XVII w. stanowi rezydencję biskupią. Za czasów biskupa Macieja Konopackiego / 1611 - 13/ zbudowano nawet nowe pomieszczenie na parchanie.

Zamek był murowany z cegły, zachowane dolne partie wieży wskazują, że posiadał układ polski, cegła o wym. 28-29 x 13,5 x 8,5 cm. Składał się z czworobocznego otoczonego między-murzem zamku właściwego, z wieżą przy bramie wjazdowej, oraz oddzielonego od niego fosą i otoczonego również murem podzamcza, o charakterze gospodarczym.

Wjazd wiódł na teren podzamcz, przez most zwodzony i bramę bronioną wieżą i stąd dopiero przez drugi most zwodzony do zamku.

W czasie II wojny szwedzkiej zamek został zniszczony.

Zaniedbany popadł w coraz większą ruinę, aż rozebrano go na cegłę po 1772r. za pozwoleniem Fryderyka Wielkiego.

W okresie międzywojennym miasto wykupiło górę zamkową z rąk prywatnych, zalesiło i urządzono na niej park.

W r. 1940/41 Niemcy rozkopali teren zamku odsłaniając fundamenty.- obecnie teren pozostawiony bez opieki i nie zabezpieczony. Prace konserwatorskie nie były przeprowadzane, a bezpośrednio po wojnie ruiny ulegały nawet dalszej dewastacji.

Teren Podzamcza jest zrównany i zalesiony, nie był on rozko-

pywany i badany.

Góra zamkowa z ruinami zamku posiada wybitną wartość zabytkową, jako element średniowiecznego układu przestrzennego Wąbrzeźna oraz ze względu na zachowane resztki ruin zamku, pozwalające odczytać jego plan i mające przez to wartość naukową. Góra zamkowa posiada też znaczne walory krajobrazowe / fot. 9,10/.

Kościół paraf. p.w. św. Szymona i Judy ap. 112/

Zbudowany w pocz. XIV w. lub za czasów biskupa Ottona / 1323 - 49/ z kamienia i cegły, pierwotnie jednonawowy z prezbiterium poligonalnie zamkniętym od wsch. Spalony w 1700r. został odbudowany przez bisk. Potockiego. W r.1779 wybudowano niską wieżę od zachodu. Odnowiony w 1881r. został gruntownie przebudowany i powiększony w 1902 przez dodanie naw bocznych i transeptu, o szeregowych dachach poprzecznych do osi kościoła.

Podwyższono też wtedy o 6 m wieżę z 1779r. Wnętrze o wystroju barokowym nie posiada specjalnej wartości.

Kościół stoi na wzgórzu i stanowi dominantę w sylwecie miasta od strony zachodu, od wschodu prowadzi do niego usytuowana osiowo wąska uliczka wchodząca w skład rozplanowania z 4 ćw. XVIII w.

Mimo licznych przekształceń i zachowanych tylko fragmentów gotyckiego prezbiterium kościół posiada znaczną wartość zabytkową, przede wszystkim jako relikw usytuowanego na wschodnim brzegu jeziora średniowiecznego miasta Wąbrzeźna. / fot. 7,8,20,21/.

Kościół poewangelicki / fot. 15/ od 1945r. filialny parafii.

Usytuowany w odcinku pld. wschodniej pierzei rynku, zbudowany z cegły w 1835/6 posiada skromną bryłę bez wyraźnego charakteru stylowego.

Wieżę o elektrycznych romańsko - gotyckich, jednakże nie przeładowanych formach wybudowano w 1864r/5r.^{113/}

Kościół posiada niewielką wartość zabytkową.

Inne obiekty zabytkowe.

Wartość zabytkową posiadają parterowe domki na ul.Przed

zamcze Nr 1 i 3, pochodzące z końca XVIII w. wykonane są z cegły suszonej tzw. pacy i tynkowane, kryte holenderką. Zbudowane na planie prostokąta dwuktraktowe z sieniami i piecami na osi.

Dom nr 1 jest lepiej zachowany zewnętrznie, dom nr 3 parokrotnie remontowany, w złym stanie ma jednak zachowany rzadko spotykany rozdwojony piec.

Dom nr 5, parterowy kryty strzechą jest prawd. późniejszy od poprzednich, ale ze względu na utrzymany charakter należałoby dążyć do zachowania całego tego zespołu jako reliktu zabudowy miasta w końcu XVIII i 1 poł. XIX w.

Z tych samych względów wskazane byłoby otoczenie opieką i zachowanie dwóch najcharakterystyczniejszych prawd. z poł. XIX w. budynków gospodarczych z muru pruskiego, stanowiących tylną zabudowę parcel przyrynkowych. Są to oficyny domów w Rynku Nr 14 oraz 27 / fot. 22/, a także ciekawego neoromantycznego budynku apteki z 1898r., zbudowanej z muru pruskiego, stojącej przy ul. Mestwina.

Wskazówki dla projektanta

Wąbrzeźno posiada duże walory krajobrazowe, wartościowy i ciekawy historyczny układ przestrzenny, będący wynikiem dostosowania się osadnictwa średniowiecznego do warunków topograficznych. Znacznie gorzej do nich dostosowane rozplanowanie klasycystyczne o charakterze na pół wiejskim, które bezpowrotnie zmieniło pierwotną parterową zabudowę, musi ulec adaptacji zgodnej z wymogami współczesnego miasta.

Przy opracowywaniu planu zagospodarowania przestrzennego należałoby jednak specjalnie dążyć do nie zatracenia wyrazistości poszczególnych elementów układu Wąbrzeźna, powstałych w wyniku procesu historycznego i po dalszej rozbudowie miasta - do uzyskania możliwie najlepszego zespolenia jego planu i architektury z warunkami fizjograficznymi i krajobrazem.

Strefa zabytkowa.

Obejmuje tereny osadnictwa wczesnohistorycznego / z szczególnym uwzględnieniem grodu na przesmyku między jeziorami/. miasta średniowiecznego na wschodnim brzegu wraz z górą zamkową, oraz rozplanowanie klasycystyczne z 4 ćw. XVIII w., aż do ul. Mickiewicza włącznie. / Plansza III/.

Cały wymieniony teren winien mieć zachowany zasadniczy schemat układu sieci ulicznej. Wszelkie regulacje i zmiany zarówno planu jak i zabudowy wymagają uzgodnienia z konserwatorem woj. zabytków.

Ze względu na liczne ślady osadnictwa przed-i wczesno - historycznego, które nie zostały jeszcze gruntownie przebadane konieczne jest zarezerwowanie przesmyku między jeziorami, góry zamkowej i terenu miasta średniowiecznego do badań archeologicznych. Na całym tym obszarze w wypadku przedsięwzięcia prac ziemnych winny być one prowadzone pod nadzorem archeologa.

Historyczne szlaki komunikacyjne do Chełmna i Tprunia / ul. Chełmińska/, do Grudziądza/ ul. Grudziądzka, do Brodnicy/ ul. 1 Maja/ oraz do Kowalewa i Golubia/ ul. Wolności/ winny być zachowane. Należy także z ostrożnością podchodzić do wszelkich zmian starej lokalnej sieci drożnej. Niesłusznie zmieniona stara, kierunkowa nazwa ul. Kowalewskiej na ul. Wolności winna zostać przywrócona.

Korekta sieci komunikacyjnej.

Jak już wspomniano winien być zachowany zasadniczy schemat układu sieci ulicznej i wyrazistości poszczególnych elementów układu przestrzennego, natomiast nowe rozwiązania i regulacje / nawet dość radykalne/ są dopuszczalne ze względu na błędy obecnego rozplanowania oraz brak zabytkowej zabudowy.

Należałoby przewidzieć ciąg komunikacyjny między ul. Grudziądką i Chełmińską poprzez ul. Żeglarską nad jeziorem Zamkowym. Powiązanie ulic: Grudziądzkiej, Przedzamcze i Żeglarskiej wymaga specjalnie troskliwego opracowania. Sanacja wjazdu na ul. Chełmińskiej na rynek mogłaby być przeprowadzona przez poszerzenie obecnego przejazdu/ skasowanie trotuarów oraz małe nadwieszenie elewacji / i urządzenie po obu stronach podcieni dla pieszych. Natomiast niepożądane byłoby wprowadzenie drugiego, asymetrycznego przejazdu. Należałoby również przewidzieć całkowicie podcieniony przejazd na rynek z ul. Wolności.

Ze stanowiska historyczno -urbanistycznego niewłaściwie przeprowadzono przedłużenie ul. Partyzanta do ul. Mestwina. Wskazano by przy opracowywaniu planu miasta dokonanie rewizji tej regulacji. Bardziej celowym byłoby połączenie ul. Partyzanta z ul. Kopernika, co związałoby ją z koleją z ul. Wolności, a poprzednie połączenie należałoby zbudować. Zagadnieniem dyskusyjnym, które jednak, jako alternatywa winno być brane pod uwagę, jest likwidacja zabudowy części wschodniej dawnego rynku i powrót do stanu z 4 ćw.XVIII w. z rynkiem wydłużonym do ul. Mestwina. Wskazano by umieszczenie zieleni na ~~środku~~ ^{środku} rynku z ciągami komunikacyjnymi po obu stronach, a nie jak jest obecnie z jednej strony.

Lokalizacja przemysłu i nowych dzielnic.

Dotychczasowy rozwój miasta z lokalizacją budownictwa mieszkaniowego na południe od miasta, na wysokim brzegu jezior Frydeckiego i zamkowego oraz przy ul. Żwirki i Wigury posiada zdrowe tendencje i dalej powinien iść w tym kierunku. Zakłady przemysłowe powinny być lokalizowane po wschodniej stronie miasta, na północ i południe od ul. 1 Maja. Oczywiście nie za blisko ulicy i dzielnic mieszkaniowych i oddzielone od nich pasem zieleni.

Z i e l eń

Ze względu na tkwiące w ziemi ślady osadnictwa przed i wczesno-

historycznego tereny objęte strefą zarezerwowaną do badań archeologicznych winny posiadać zieleni niską. Zieleni wysoka podobnie jak zabudowa niszczy warstwy kulturowe i utrudnia ich badanie. Niewłaściwe więc jest przede wszystkim zalesienie góry zamkowej i terenu grodziska. Pasami zieleni / także wysokiej / można się posługiwać celem oddzielenia planu o wartości historycznej od nowych dzielnic. Pasy te w wypadku Wąbrzeźna nie powinny jednak przecinać czterech głównych starych szlaków komunikacyjnych t.j. ulic Wolności, Chełmińskiej, Grudziądzkiej i 1 Maja.

Sylweta i zabudowa.

Sylweta miasta szczególnie eksponowana, ze wzgl. na warunki terenowe, od zachodu / jeziora / posiada charakter przypadkowy, zabudowa nad jeziorem nie była regulowana żadną myślą kompozycyjną.

Należałoby przewidzieć 1 pas zabudowy 1 - 2 kondygnacyjny, a dopiero na dalszym planie 2 - 2 kondygnacyjne. Zasadniczym warunkiem powinno być jednak przede wszystkim projektowanie "dwustronne", frontem zarówno do ulicy jak i jezior.

Rynek i centrum miasta w obrębie dzielnicy zabytkowej powinny zachować zabudowę 2 - 3 kondygnacyjową, przy czym bardziej pożądana jest zabudowa jednopiętrowa. Obecnie szczególnie niekorzystnie zaznacza się zarówno w sylwecie miasta, jak i zabudowie rynku niedostosowana do charakteru otoczenia przytłaczająca bryła hotelu, który winien być obniżony.

W wypadku wprowadzenia w śródmieściu nowej zabudowy na miejsce istniejącej - należałoby projektować domy dwutraktowe, kalenicowe, nowoczesne, wystrzegać się natomiast wszelkich form historyzujących.

Sanacja zagęszczonych bloków i parcel winna iść w kierunku wyburzenia oficyn bocznych, a pozostawienia zabudowy obrzeżnej. Nie jest to jednak w Wąbrzeźnie zagadnieniem palącym i przy obecnych warunkach gospodarczych i zaludnieniu miasta należałoby tylko nie dopuszczać do dalszego zagęszczenia parcel.

Przedmieścia szczególnie przy szlakach komunikacyjnych powinny posiadać zabudowę luźną i związaną z zielenią. Z poza obrębu strefy zabytkowej, zmiany lokalizacji wymaga w dalszej perspektywie stacja kolejki elektrycznej przy ul. 1 Maja. Wydaje się, że słusznym byłoby usytuowanie jej po stronie południowej ulicy, a remiza mogłaby się mieścić na terenie bardziej na południe oddalonym.

Obiekty z a b y t k o w e

Specjalnego opracowania wymagają następujące zagadnienia:

1. grodzisko na przesmyku między jeziorami powinno ulec uzupełnieniu oraz zabezpieczeniu przed dewastacją. W odległości ok. 30 m nie powinno być żadnej zabudowy i należy dążyć do likwidacji istniejących budynków po ich amortyzacji.

Teren grodziska nisko zazieleniony, poza swoją wartością przestrzenną w sylwecie miasta oraz historyczną, może mieć wraz z aleją nad jeziorem Zamkowym charakter terenu wypoczynkowego.

2. góra zamkowa. W oparciu o badanie naukowe / także wykopaliskowe/ które powinny objąć cały teren zamku i przedzamcza należałoby opracować projekt ukształtowania terenu, konserwacji resztek murów i wydobytego zarysu fundamentów oraz związania ich i zielenią.

Obiekty zabytkowe omówione w poprzednim rozdziale / str. 51 - 54/ winny być otoczone opieką i nie mogą być przekształcone czy remontowane bez zgody wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Należą do nich:

kościół parafialny p.w.św. Szymona i Judy

kościół poewangelicki, który ze względu na małą ..
wartość zabytkową mógłby ulec rozbiórce
w wypadku rekonstrukcji dawnego kształtu
ryнку.

Domy przy ul. Przedzamcze Nr 1 i 3.

Wskazane jest także zachowanie i otoczenie opieką budynków których obecnie nie traktuje się jako zabytkowe, ale które posiadają charakterystyczną formę architektoniczną.

Należą do nich. oficyny domów Rynku Nr 14 oraz 24, chata na ul. Przedzamcze 5, a także neoromantyczny budynek apteki z 1898r. przy ul. Mestwina.

Przypisy.

1. Rubehn - Die letzten Reste des ehemaligen Bischofsschlosses Friedeck / Briesen/ - Altpreussische Minatschrift, Königsberg 1869 str. 177 - 178.
Rubehn - Aufdeckung eines Heidengrabes auf Abbau Bräsen am Otowek - See, - Altpr. Monatsschr., 1868, str. 86 - 91.
2. Katalog der Ausstellung prähistorischen und anthropologischer Funde Deutschlands zu Berlin vom 5-21 August 1880, str. 415 Nr. 166, str. 467 Nr. 10.
Lissauer u. Schück - Führer durch die anthropologische Sammlung der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig, 1878, t.I.Nr.108,109,118,121,139,141, str. 67 77-79, 85-87, Nr.58 a-d.
Schriften der naturforschenden Gesellschaft in Danzig, IV Band H.
Sitzungsberichte der Anthropologischen Section der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig vom 20.IV.1880 u.v. 30.III.1881.
Schriften der Physikalisch- Dekonomischen Gesellschaft zu Königsberg, G.XIII. str. 155.
Zeitschrift des historischen Vereins für den R.B. Marienwerder t.III, str.79, 1.
- 3.Dujack G. - Das Prussia-Museum im Nordflügel des Königl. Schlosses zu Königsberg 1 Pr./ Des ersten Theiles des Katalogs,erste Hälfte/, Königsberg 1884, zweite Hälfte 1885.t.I.1,Nr.219.
j.w. - Preussische Steingeräthe auf 5 Taffeln photographirt v. Hermann Porthmann, Königsberg 1875, Tfl.V.15,14.
4. Ossowski G.- Mapa archeologiczna Prus Zachodnich z przyległymi częściami W. Księstwa Poznańskiego, Kraków 1881.
j.w. - Prusy Królewskie, Kraków 1888.

5. Lissauer A.-Die Prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen, Leipzig 1887, str.33, poz.58, str.80, poz. 49, str. 148. poz.15 str. 185 poz.11.
6. Łęga Wł. Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, Toruń 1930, str.536
poza tym str. 18-19 4 313 401 495.
7. Heym W. - Die Burg des frühen Mittelsalters Friedeck in Briesen, - Gothiskandza 3,1941, str.57-94.
j.w. Das Untersuchungsergebnis v. Geteridersten aus der Burg Friedeck bei Briesen, - Gothiskandza 4 1942, str. 45 - 46.
8. Heym B.- Geschichte des Kreises Briesen und seiner Ortschaften Briesen Westpr. 1902, s.588.
9. Stańczewski J. - Zarys historii m. Wąbrzeźna, Wąbrzeźno 1935 wyd. 2 s. 80.
10. Kujot St. - Dzieje Prus Królewskich, cz.X.Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R.XX
j.w. - Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej, Roczn.Tow. Nauk. w Toruniu R.10 - 12, 1903 - 1905
11. Kętrzyński Wojciech - Prusy a Polska przed przybyciem Krzyżaków Przewodnik naukowy i literacki, Roczn. 9, 188
j.w. - O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich, Lwów 1882.
j.w. - Das Kulmerland und das Südgrenze von Pomesanien, - Altpreussische Monatsschrift 1886.
12. Fankidejski J.- Utracone kościoły w diecezji chełmińskiej, 1880.
- 13/ Kościński K. Czy ziemia chełmińska była pierwotnie pruską? Roczn. Tow. Nauk. w Toruniu, roczn.XIV, 1907.
14. Zakrzewski St. - Nadania na rzecz Chrystjana: Rozprawy Wydziału hist.filozof., serya, t.17
15. Schulz Fr. - Geschichte der Stadt und Kreisses Culm.
16. Polkowska
Labuda G. - Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie Krzyżackim w latach 1228 - 1454 - Przegl.Hist. t.XIV, zt. 2 - 3, str. 200 - 337, Warszawa 1954.

- Biskup M. - Geografia historyczna ziemi chełmińskiej
17. Dylik J. - O najważniejszych elementach kształtujących okres przedhistoryczny osadnictwa - Przegląd Geograficzny Nr. 16, 1936
 18. Lissauer A. - Die prähistorische Denkmäler... str.33
poz. 58
 19. Ossowski G. - Prusy Królewskie seria a objaśn. str.42,
tekst str. 94.
Lissauer A. - op.cit. str. 80 poz.49.
 20. j.w. str. 148 poz.15.
 21. Eggers M,J, - Der römische Import im freien Germanien,
Text str, 69 / mapa/
 22. Weymann St. - Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej,
Poznań 1938.
 23. Heym W. - Die Burg..... op. cit. Abt 12.
 24. op. cit.
 25. Urkundenbuch des Bisthums Culm opr. C.P. Völky t.I.
str. 6 nr. 14
 26. Kujot St. - Dzieje Prus Królewskich op. cit. str.366-367.
j.w. - Kto założył parafię... op. cit.
 27. U.B. des Bist. culm op. cit./ o zamku po raz pierwszy
w dokum. wzmianka pod rokiem 1321./
 28. Historia Polski t.I. pod red.H. Łowmiańskiego / makieta
wyd. w r.1920 str. 305 -309.
 29. Heym W. - Die Burg....Abb. 12 str. 85.
 30. op. cit. Abb. 11 str. 81.
 31. op. cit. Abb. 10, str.79, abb 14 str.85.
 32. po cit. Abb. 11 str. 81
 33. op. cit. Abb. 10 str. 79.
 34. Badania archeologiczne przeprowadził autor w m. wrześniu
1956r.
 35. Dzisiejszy plan starego miasta niejest planem średnio-
wiecznym. Plan ten powstał za czasów Fryderyka II pod koniec
wieku XVIII, świadczą o tym niezbita resztki budowli cegla-
nych XV -wiecznych, datowanych na podstawie ceramiki, pod

poziomem dzisiejszego rynku. Tym też zapewne tłumaczyć można sytuację kościoła tak bardzo odsuniętego od rynku co jest zupełnie nie spotykane w planie miasta lokacyjnego. Rynek więc miasta XIV wiecznego musiał być w pobliżu kościoła. Wykonanie dalszych dwóch wykopów pozwoliło na bardzo oczywiście hipotetyczne ustalenie zasięgu miasta XIV wiecznego / patrz plan/.

36. Urkundenbuch d.Bisthums Culm Nr.14
Kujot. Dzieje Prus Królewskich s.886.
37. Heym B., op. cit. s.209, przyjmuje r.1251, jako datę lokacji niesłusznie opierając się na rozporządzeniu biskupa Heidricha wyznaczającego Wąbrzeźno na siedzibę konwentu reguły św. Augustyna i hojnie go wyposażając. Równocześnie wytypowane biskup przewidywał na siedzibę klasztoru Bobrowo - starą osadę grodow. ale nie posiadającą nigdy praw miejskich.
Stańczewski op. cit.s.14 uważa że Wąbrzeźno otrzymało prawa miejskie w 1246r. Stając się własnością biskupią.
38. Stańczewski op. cit.s. 14 w powołaniu na:
P. Franciscus Czerpnidei S.J. Vitea Praesidium Polonae Poznań 1762 T.III s.77. Heym B. op.cit.s.209.
39. Urkundenbuch d.B.C.op. cit. Nr.193.
40. W dokumencie fundacyjnym katedry i kapituły w Chełmży z r. 1251, biskup Heidenrich przeznacza Wąbrzeźno i Bobrowo i 4 in. mniejsze miejscowości na założenie kościołów klasztornych kanoników reguły św. Augustyna. Druga redakcja dokumentu będąca XIII w. falsyfikatem mówi, że o ile zabraknie kanoników uposażenie obróci na zabudowanie kościołów w Wąbrzeźnie i Bobrowie.
Ponieważ dochodzi tu o kościół klasztorny nie oznaczają te dokumenty erekcji parafii. Falsyfikat który musiał operować realiami można by interpretować w ten sposób, że kościół parafialny został zniszczony / co jest bardzo prawdopodobne wobec pożaru osady grodowej w l. 70-tych XIII/w./ i wobec tego że kanonicy chełmżyńscy porzucili regułę św. Augustyna w 164, chodziło o wykorzystanie

przeznaczonego przez Heidereicha uposażenie na budowę kościoła.

O Kościołach konwentualnych w Wąbrzeźnie i Bobrowie nie ma żadnych innych wzmianek prawdopodobnie nie zostały te fundacje wcale zrealizowane, ewent. były bardzo krótkotrwałe.

Kujot St. ks. - Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji Chełmińskiej? Cz.II Toruń 1904r. 142.

41. Heym B. op. cit. s.210

42. Krollmann C.- Die Bau und Kunstdenkmäler des ordenslandes Preussen in den Schaden...../1411/19/ Berlin 1919r.:

" I tom 6 dorffer sind ganz verbrand und auch Fredecke dyarme Stadt...i tem zigelschune und zigeloffen...

Fredecke" s.14.

43. Stanczewski op.cit.s.18.

44. Heym B. op. cit. s.212.

45. Ibidem s.212

Kętrzyński W. - o ludności Polskiej w Prusiech niegdyś Krzyżackich. Lwów 1882 s. 175.

46. Urkundenbuch d.B.C.op.cit. Nr.894 s.751

47. Gumowski M. - Pieczęcie i herby miast pomorskich, Toruń 1939 s. 180

48. Zródła Dziejowe T.XXIII Polska XVI wieku pod względem geograficzno - statystycznym.Tom XII. Prusy Królewskie cz. I wyd.I T. Baranowski Warszawa 1911 s.67

49. Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614.... wyd.Mańkowskiego ks, Toruń 1927 Fontes XXII s. 21

50. Stanczewski op. cit. s.21

51. Fontes XII op.cit. s.87

52. ibidem s. 89

53. Stanczewski op. cit. s,39

54. ibidem s. 35 - 37

55. ibidem s. 26

56. Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego / 1646 i 1676/ wyd. R. Mienicki Toruń 1935 Fontes 40 s. 155 - 4.

57. Stanczewski op. Cit. s. 30 - 31

58. ibidem s. 31/32
59. B. Heym op. cit. s. 216
60. Zestawienie u Stańczewskiego op. cit. s.74
61. Goldbeck J.F. - Vollständige Topographie des
Königreiches Preussen / 1785/1789.II s. 36
62. Heym B. op. cit. s. 1217
- ~~63.~~ 63. Według Stańczewskiego op. cit. s,74 -Gelgoks
prawd. błędnie odczytany.
63. Bär M. - Westpreussen unter Friedrich dem Grossen
Leipzig 1903 II Wuellen s. 548
64. Ibidem s. 60 - 2
65. ibidem I s.392
66. Ibidem I s. 185 w l. 1779 -84 Wąbrzeźno wraz
Chełmżą i Kowalewem podlegało sądowi w Brodnicy.
67. Goldbeck op. cit. II s. 36
68. Heym B. op. cit. s. 218
69. Stańczewski op.cit. s. 45,72
70. Ibidem s. 44
B. Heym op. cit. s. 217
71. Stańczewski op.cit. s, 42
72. B. Heym op. cit. s. 218, 220
73. Ibidem s. 220
74. Ibidem s. 219
75. ibidem s. 219
76. Słownik geograf. Królestwa Polskiego
77. B. Heym op. cit. s. 221
78. ibidem s.220
79. ibidem s. 221
80. Stańczewski op. cit.s. 44 -49
81. Stańczewski op. cit. s. 60 - 61
82. ibidem s. 52 - 54
83. B. Heym op. cit. s. 222 - 23
84. ibidem s. 224 - 25
85. Akta budowlane Archiwum w Toruniu. Przy rynku
i ul. Kolejowej przeprowadzono naogół 7 kanalizację
w 1912r. przy ulicach bocznych także 1913r.

86. ibidem s. 223
87. Dane dla roku 1868 na podstawie Słownika Geogr.
Królestwa Polskiego dla lat następnych ściśle według
B. Heym op. cit. s.226 bez wprowadzenia poprawek sum.
88. Stańczewski op. cit. s. 61
89. ibidem s. 62
90. ibidem s. 64 - 5
91. Skorowidz miejscowości Rzpl. Pol. T.XI. Województwo
Pomorskie..
Główny Urząd Statystyczny R.P. W-wa 1926 s.63
92. informacje z prezydium M.R.N. w Wąbrzeźnie
93. Akta budowlane Magistratu m. Wąbrzeźna
Archiwum w Toruniu
94. Stańczewski op.cit. s, 67
95. według informacji P.M.R.N.
96. W. Heym op.cit. Gothishandsa 1941.3.s.59
- 97, projekt centarlnego cmentarza z 1943 koło ul. Pod Młyńsk,
projekt kina z kawiarnią z 1940r., projekt małego zało-
żenia ogrodowego przy ul. Żwirki i Wigury 1940, projekt
zabudowy między ul. Polną a Wolności.
Akta budowlane, Prezydium P.R.N. / Architekt Powiatowy/.
98. według informacji P.M.R.N.
99. Waldemar Heym, Gothiskandza 1941 s. 3
op. cit. s. 60,67
100. patrz wyżej rozdz.II s. 16 oprac. przez J.Kmiecńskiego.
W. Heym mówi o licznych okresach " budowy" grodu
" conajmniej dwu". Frydek II odpowiada w tym ujęciu
dwom ostatnim okresom przyjętym przez J.Kmiecńskiego.
W Heym wychodząc z tendencyjnych założeń nacjonalistycz-
nych usiłuje udowodnić że gród II a także gród I był
działem kolonistów niemieckich.
Do tej koncepcji nagina czas powstania I grodu przyjmując,
że " budowa Frydka I mogła nastąpić najwcześniej na
przełomie 1200r." op.cit.s.89.

101. W. Heym op. cit.s. 88
Badanie było przeprowadzone już po znacznej dewastacji grodziska. Wnioski Heyma ze wzgl. na trudności w ustaleniu chronologii poszczególnych elementów należy traktować z ostrożnością.
102. Kujot op. cit.cz.II s, 145
103. Stańczewski op. cit. s. 19,22
104. Inwentarz.... z r. 1814 op. cit.
Inwentarze.../ 1646 i 1676/ op. cit. s. 60 - 61
105. W. Heym op. cit.s, 93
106. B. Heym op. cit. s.280,
dotyczyło to głównie gruntów..... i lasu,
107. B. Heym op. cit. s, 217
ul. Mestwina nazywała się w XIX w. ul. Pocztową.
108. W Heym Gothiskandza op. cit. s. 59
109. Akta budowlane magistratu m. Wąbrzeźna
Archiwum w Toruniu
Teczki dla poszczególnych parcel i akt budowlanych sięgają lat ok.1900. Np. Parcela budowlana Rynek 27/6/
- akta od 1894r, nr.26/5/ - od 1897r., Nr. 25/4/
od 1897, Nr. 22 /1/ - od 1903r. Nr. 23/2/ od 1905r.
i t.d.
110. W. Heym Gothiskandza 3. 1941 op. cit.
oraz Gothiskandza 4 1942.
111. Rubehn - Die letzten Reste des ehemaligen Bischofs -
Schlosses Friedeck. Altpreussische Monatschrift
Nr.1869 s. 177 - 178
Heise J. Bau - u Kunstdenkmaler der Kulmerlandes und
des Lobau. Danzig 1887 - 95
s. 21
Inwentarze z l. 1614, 1646,1676 op. cit.
Fankidejski J. Utracone kościoły i kaplice...Pelplin
1880 s. 64
112. Heise J. op. cit. s. 22
Diecezja Chełmińska. Zarys historyczno - statystyczny
Pelplin 1928 s.721 - 2
113. Heise J. op. cit. s. 22

1. Mapa pruska z r. 1818
2. Mapa katastralna Wąbrzeźna.
kopia z 1862 mapy z 1829r.
3. Mapa katastralna Wąbrzeźna. Wycinek południowy.
Kopia z 1862 mapy z 1829
4. Mapa katastralna miasta.
Skopiowana z czystorysu z r. 1866 i uzupełniona
w r. 1948.
5. Wąbrzeźno Użytkowanie terenu według pomiaru
Politechniki Warszawskiej z 1954r.
6. Rzut Przyziemia i I piętra domu Rynek Nr. 8
z r. 1903. Typowy przykład zabudowy parceli przy-
rynkowej.
7. Zdjęcie lotnicze Wąbrzeźna w kierunku północnym
widoczna bryła kościoła.
8. Zdjęcie lotnicze Wąbrzeźna w kierunku południowym.
9. Sylweta miasta od strony jeziora zamkowego.
10. Widok jeziora zamkowego. Lasek brzozy
na terenie d. zamku i przedzamcza.
11. Rynek Pierzeja pld. według inwentaryzacji
Politechniki Warszawskiej 1954.
12. Rynek, Pierzeja pld. według inwentaryzacji 1954
13. Rynek, Pierzeja północna z pomnikiem 1956
14. Rynek, Pierzeja wsch. Inwentaryzacja 1954
15. Rynek, Pierzeja wsch. z d. kościoła ewang. 1956
16. Rynek, Pierzeja zach. Inwentaryzacja 1954.
17. Ulica Chełmińska, Przekrój i rozwinięcie. Inwentaryzacja
Politechniki Warszawskiej 1956
18. Ulica Wolności. Przekrój. Inwentaryzacja 1954.
19. Ulica Kościelna. Inwentaryzacja 1954
20. Widok na kościół od wsch.
21. Widok na kościół i ul. Górną
22. Zabudowa parcel przyrynkowych od strony
ul. Żołnierza Polskiego.
23. Ulica Wolności / d. Kowalewska/.
24. Szkoła przy ul. Wolności.
25. Ulica Chełmińska i brzeg jeziora Frydek.
26. Resztki Grodziska przy ul. Chełmińskiej.
27. Plan grodziska i prac badawczych przeprowadzonych
1 1940 przez W. Heym'a/ repr. Gothiskandza 3.1941/.

28. Widok z nad jeziora zamkowego na górę zamkową.

29. Widok terenu zamku XIV w.

S p i s p l a n s z

1. Mapa Wąbrzeźna i okolic

1 : 25 000

2. Osadnictwo wczesno i późnośredniowieczne

1 : 5 000

3. Rozwój miasta od XIII do XX w 1 : 5000

4. Wnioski konserwatorskie 1 : 5000

22